

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА**

БАЛАХТАР Валентина Візиторівна

УДК 159.923.2:364-051

**ПСИХОЛОГІЯ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ФАХІВЦЯ
З СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України, лабораторія психології особистості імені П. Р. Чамати, м. Київ

Науковий консультант

Заслужений діяч науки і техніки України, доктор соціологічних наук, професор **Пірен Марія Іванівна**, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, кафедра педагогіки та соціальної роботи, професор

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Бондарчук Олена Іванівна**, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», кафедра психології управління, завідувач;

доктор психологічних наук, професор **Ващенко Ірина Володимирівна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра загальної психології, професор;

доктор психологічних наук, професор **Блинова Олена Євгенівна**, Херсонський державний університет, кафедра загальної та соціальної психології, завідувач

Захист відбудеться «27» червня 2019 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології ім. Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, Київ-33, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, Київ-33, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий «27» травня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. М. Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним із важливих напрямів державної політики в Україні є впровадження механізмів децентралізації, реформування і модернізації соціальної сфери відповідно до європейських соціальних стандартів. Відповідно набуває особливої ваги соціальна робота як сфера гуманітарної діяльності людини, спрямована на надання соціальних послуг, гарантування населенню соціальних прав, заснованих на принципах гуманізму, солідарності та соціальної справедливості, забезпечення високого рівня життя, зменшення рівня безробіття, інвалідності, сирітства загалом і в результаті подій на сході України зокрема. Саме тому нагальною потребою сьогодення є становлення особистості фахівця з соціальної роботи як суб'єкта соціальних стосунків і відносин, здатного стати рушійною силою реформаційних змін у суспільстві, якісно і творчо реалізувати професійні функції, опанувати засоби самоорганізації і саморегуляції, самотворення й самореалізації себе як професіонала.

Водночас теоретичний аналіз наукової літератури (А. Капська, Н. Кривоконь, М. Лукашевич та ін.) і практики професійної діяльності фахівців з соціальної роботи свідчить про існування соціально-психологічних проблем, зумовлених як специфікою їх діяльності в системі «людина-людина» у контексті соціального захисту, задоволення потреб та інтересів найбільш уразливих верств населення, так і мінливими умовами сьогодення, які характеризуються високою соціальною напруженістю. Ці проблеми пов'язані із суперечностями між:

- декларованим статусом людини як найвищої цінності нашого суспільства, що визначає відповідні пріоритети соціальної роботи, і загрозою реалізації гуманної місії фахівця на фоні аномії духовних цінностей, різкого падіння рівня життя значної частини населення;
- високими кваліфікаційними вимогами до особистості фахівця з соціальної роботи і його низьким статусом у суспільстві;
- необхідністю сприяння становленню особистості фахівців у процесі їх професійної підготовки і недостатністю висвітлення в її змісті питань становлення особистості фахівця.

До того ж форми і методи підготовки не завжди адекватні викликам сьогодення, не враховують його соціально-психологічний контекст, що значно утруднює становлення особистості фахівця з соціальної роботи у професійній діяльності відповідно до сучасних вимог.

Стан наукової розробки проблеми. Теоретичний аналіз наукової літератури дозволяє дійти висновку, що в наукових працях у галузі загальної психології, соціальної психології, організаційної психології, педагогічної та вікової психології вивчалися окремі аспекти проблеми становлення особистості фахівця з соціальної роботи.

Так, зроблено вагомий внесок у вивчення загальнотеоретичних та концептуально-методологічних засад соціальної роботи (Г. Берер, І. Зимня, А. Капська, М. Лукашевич, І. Мигович, Т. Семигіна, В. Тищенко, К. Уелс, М. Фірсов, Ю. Швалб, Л. Юнсон та ін.). Соціально-педагогічні та соціально-психологічні питання соціальної роботи висвітлено у дослідженнях О. Безпалько,

Г. Бевз, Б. Вульфовой, М. Галагузової, Л. Міщик, А. Мудрика, О. Петровського та ін. Екологічну спрямованість сучасної практики соціальної роботи досліджували М. Грей, Л. Домінеллі, Д. Коатс, Д. Пітерс, Т. Семигіна та ін. Особливості соціально-психологічного забезпечення розвитку соціальних послуг в Україні вивчала Н. Кривоконь та ін.

З іншого боку, багато праць присвячено дослідженню проблем становлення особистості фахівця. Зокрема, вивчено проблеми людини як суб'єкта особистісного розвитку, здатного до творчої реалізації програми власного життєвого шляху, розвитку його професійної самосвідомості (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, О. Бондарчук, М. Боришевський, О. Киричук, Г. Костюк, С. Кузікова, С. Максименко, В. Моляко, Г. Ложкін, О. Лукасевич, В. Татенко, Т. Титаренко, А. Осницький, В. Петровський, Г. Радчук, М. Савчин, Л. Сердюк, Ю. Трофімов, Н. Чепелева та ін.).

Окремі аспекти процесу становлення й розвитку особистості упродовж опанування професією та у процесі практичної професійної діяльності висвітлені в роботах Б. Ананьєва, К. Абульханової-Славської, Г. Балла, О. Бодальова, О. Бондарчук, Б. Братуся, О. Горової, Е. Зеєра, Л. Карамушки, Є. Клімова, О. Кокуна, С. Максименка, Л. Мітіної, В. Осьодло, Ю. Поварьонкова, В. Семиченко, Л. Сердюк, О. Чуйко, Т. Яценко та ін.

Досліджено проблеми самовдосконалення на етапі оволодіння майбутньою професією (Л. Завацька, І. Мигович, О. Рудницька та ін.); соціально-психологічні (І. Кон, А. Петровський, Д. Фельдштейн та ін.) та психолого-педагогічні (М. Алексєєва, Г. Балл, Л. Божович, М. Боришевський, О. Киричук, В. Семиченко, Н. Чепелева та ін.) чинники особистісного та професійного самовизначення, особливості професійної підготовки й розвитку особистості майбутніх фахівців у закладах вищої освіти (Г. Балл, І. Бех, О. Бондаренко, Л. Карамушка, С. Максименко, М. Пірен, В. Рибалка, О. Чуйко та ін.).

Водночас, аналіз наукових праць свідчить про деяку фрагментарність дослідження специфіки становлення соціального працівника як фахівця та особистості. Так, окремі аспекти цього процесу розкрито у наукових дослідженнях Р. Вайноле, О. Карпенко, Н. Клименко, В. Сластьоніна, Н. Шмельової та ін.

У роботах І. Зверєвої, В. Поліщук, С. Толстоухової висвітлювались питання післядипломної освіти соціальних працівників. Визначенню професійно-важливих якостей фахівців з соціальної роботи, чинників та умов їх розвитку присвячені роботи Т. Алексєєвої, С. Архипової, О. Безпалько, О. Бодальова, В. Бочарова, І. Іванової, А. Капської, О. Карпенко, В. Пасинок, В. Полтавець, Л. Савенкової, С. Харченко та ін.

Вагомий внесок у розробку концепцій і моделей професійної підготовки фахівців у сфері соціальної роботи зробили Н. Абрамовських, Ю. Галагузова, А. Кулікова, І. Ларіонова, Г. Лещук, С. Мініханова, Н. Собчак та ін.

Разом з тим, безпосередньо проблема становлення особистості фахівця, зокрема на різних стадіях професіоналізації, а також визначення соціально-психологічних умов становлення особистості фахівця з соціальної роботи у процесі його професіоналізації, попри всю її актуальність, не була предметом спеціальної уваги дослідників.

Отже, визначено важливу теоретико-методологічну і практичну наукову проблему, яка потребує розв'язання і з'ясування сутності, соціально-психологічних особливостей, показників та умов становлення особистості фахівця з соціальної роботи як у процесі навчання у закладах вищої освіти, так і в подальшій практичній діяльності.

Актуальність, практична значущість і недостатня розробленість проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження *«Психологія становлення особистості фахівця з соціальної роботи»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося протягом 2011-2018 рр. у рамках комплексних науково-дослідних тем кафедри соціальної роботи та управління Буковинського державного фінансово-економічного університету «Особливості фінансово-економічного та організаційно-правового регулювання відтворювальних процесів за інноваційно-інвестиційною моделлю» (державний реєстраційний номер 0111U009026, 2011-2016 рр.), «Удосконалення методики оцінки процесів соціалізації в контексті формування ціннісних орієнтацій молодого покоління» (бюджетна) (державний реєстраційний номер 0115U002187, 2015-2017 рр.), лабораторії психології особистості ім. П. Р. Чамати Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості» (державний реєстраційний номер 0116U004812, 2016-2018 рр.).

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 12 від 26.12.2016 р.) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 1 від 31.01.2017 р.).

Об'єкт дисертаційного дослідження: становлення особистості фахівця.

Предмет дослідження: психологія становлення особистості фахівця з соціальної роботи.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати й експериментально дослідити сутність, соціально-психологічні особливості, показники та умови сприяння становленню особистості фахівця з соціальної роботи.

Основні гіпотези дослідження:

1) становлення особистості фахівців з соціальної роботи є складним соціально-психологічним феноменом, що, як процес, складається із декількох стадій, на кожній з яких розгортається у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах і, як результат, забезпечує формування специфічних для кожної стадії професійно-особистісних новоутворень;

2) основні тенденції й проблеми становлення особистості фахівців з соціальної роботи опосередковані складною системою як зовнішніх (суспільна значущість соціального захисту населення; специфіка соціальної роботи; зміст, завдання, функції і напрями професійної діяльності у сфері соціальної роботи та ін.), так і внутрішніх, соціально-психологічних (професійний досвід; гендерно-вікові особливості; ціннісне ставлення фахівця з соціальної роботи до професійного й особистісного становлення; здатність до рефлексії та ін.) чинників;

3) становленню особистості фахівців з соціальної роботи сприятиме його соціально-психологічний супровід на рівнях базової професійної підготовки

(здобуття вищої освіти), первинної професіоналізації (стадії професійної адаптації) та вторинної професіоналізації, у процесі якої забезпечуються відповідні соціально-психологічні умови самоствердження і самовдосконалення, самореалізації фахівців у професійній діяльності, рефлексії професійного досвіду і самотворення подальшого професійного шляху.

Відповідно до мети визначено основні **завдання дослідження**:

- 1) виокремити основні теоретико-методологічні підходи до становлення особистості загалом і особистості фахівця зокрема, визначити його сутність і стадії;
- 2) розробити концептуальну модель становлення особистості фахівця з соціальної роботи з урахуванням соціально-психологічної специфіки його професійної діяльності;
- 3) емпірично дослідити основні тенденції становлення особистості фахівців з соціальної роботи, чинники та рівні сформованості професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення;
- 4) визначити й обґрунтувати соціально-психологічні умови становлення особистості фахівця з соціальної роботи у процесі його професіоналізації;
- 5) обґрунтувати систему соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи на різних стадіях його професіоналізації;
- 6) апробувати та експериментально довести ефективність авторської моделі соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи на рівнях базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), первинної професіоналізації (на стадіях професійної адаптації) та вторинної професіоналізації (на стадіях вдосконалення професійної майстерності).

Концептуальні положення дослідження. *Перша група положень авторської концепції* стосується висвітлення соціально-психологічної специфіки становлення особистості фахівців з соціальної роботи як суб'єктів професійної діяльності в системі «людина-людина», що спрямована на соціальний захист, задоволення потреб та інтересів різних і, в тому числі, найбільш уразливих категорій населення у соціально напружених і мінливих умовах сьогодення.

Друга група положень обґрунтовує модель становлення особистості фахівця з соціальної роботи на різних стадіях професіоналізації, на кожній з яких особистісні зміни відбуваються у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах, а критеріями виступають: а) ціннісне ставлення до становлення особистості фахівця з соціальної роботи; б) розуміння й усвідомлення процесу становлення; в) переживання позитивних почуттів фахівця щодо становлення особистості; г) дієвість і рефлексивність становлення тощо.

Третя група положень характеризує професійно-особистісні новоутворення (самовизначення і саморегуляція у професійній діяльності, проектування професійного шляху та ін.), що відіграють визначальну роль на різних етапах професійного шляху фахівців з соціальної роботи.

Четверта група положень стосується соціально-психологічних умов сприяння становленню особистості фахівців з соціальної роботи, що забезпечують їх самоствердження і самовдосконалення, самореалізацію у професійній діяльності, рефлексію професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху.

П'ята група положень концепції розкриває особливості системи спеціального, соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця у процесі професіоналізації.

Шоста група положень пов'язана з апробацією та експериментальною перевіркою ефективності авторської моделі соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи на рівнях базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), первинної професіоналізації (на стадіях професійної адаптації) та вторинної професіоналізації (на стадіях вдосконалення професійної майстерності).

Теоретико-методологічні основи дослідження складають загальні принципи психологічної науки (детермінізму, єдності свідомості і діяльності, розвитку, системного підходу та ін.), фундаментальні положення *екзистенційно-гуманістичного* (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Шостром та ін.), *суб'єктного* (К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, С. Кузікова, В. Татенко, О. Осницький та ін.), *структурно-генетичного* (Т. Титаренко та ін.), *генетико-моделюючого* (С. Максименко та ін.), *раціогуманістичного* (Г. Балл та ін.), *рольового* (П. Горностай та ін.) *акмеологічного* (Б. Ананьєв, М. Гінзбург, А. Деркач, В. Зазикін, В. Столін та ін.), *герменевтичного* (М. Смульсон, Н. Чепелєва та ін.), *рефлексивного* (А. Карпов, М. Савчин, Г. Щедровицький та ін.) та *аксіологічного* (І. Бех, М. Боришевський, З. Карпенко, Г. Радчук, М. Рокич та ін.) підходів.

Важливе значення для розуміння сутності становлення особистості фахівця, формування його професіоналізму в умовах змін має *компетентнісний підхід*, спрямований на набуття певних компетентностей стосовно професійної діяльності (І. Драч, Е. Зеєр, І. Зимня, О. Кокун, Н. Лобанова, О. Овчарук, Н. Циган, А. Хуторський та ін.), розвитку *професійної самосвідомості* (І. Дубровіна, С. Максименко, Н. Чепелєва та ін.).

Особливе місце займають дослідження, в яких відображено *загальнотеоретичні та концептуально-методологічні засади соціальної роботи* (І. Зверєва, І. Зимня, І. Зязюн, А. Капська, М. Лукашевич, І. Мигович, А. Мудрик, Т. Семигіна, В. Сластьонін, С. Толстоухова, В. Тименко, С. Харченко, М. Фірсов, Ю. Швалб та ін.), *соціально-психологічні та соціально-педагогічні аспекти соціальної роботи* (О. Безпалько, Г. Бевз, Б. Вульfoва, М. Галагузова, Л. Міщик, А. Мудрик, О. Петровський, Б. Шапіро та ін.), особливості *соціально-психологічного забезпечення розвитку соціальних послуг* в Україні (Н. Кривоконь та ін.).

Суттєве значення для обґрунтування системи соціально-психологічного супроводу та програми сприяння становленню особистості фахівців з соціальної роботи мають дослідження *особливостей формування особистості фахівця у процесі професійної підготовки* (А. Алексюк, В. Андрущенко, С. Архангельський, В. Беспалько, Л. Романишина, Г. Селевко, С. Сисоєва, О. Скрипченко, Н. Тализіна та ін.) та *професійної діяльності* (К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, Г. Балл, О. Бондарчук, І. Зязюн, Л. Карамушка, В. Козаков, О. Киричук, В. Кремень, Б. Ломов, С. Максименко, Н. Ничкало, В. Панок, В. Рибалка та ін.), концептуальні положення щодо *психологічних особливостей формування творчої особистості* (В. Моляко та ін.), *соціально-психологічного супроводу становлення особистості* (Е. Зеєр, О. Казакова, Н. Кривоконь, С. Лавриненко, Н. Чепелєва, Т. Яценко та ін.).

Організація та експериментальна база дослідження. Дослідження здійснено впродовж 2011-2018 років на базі Буковинського державного фінансово-економічного університету, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, лабораторії психології особистості ім. П. Р. Чамати Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Департаменту соціального захисту населення Чернівецької обласної державної адміністрації, Чернівецького комунального територіального центру соціального обслуговування «Турбота», Головного управління Пенсійного фонду України в Чернівецькій області.

У дослідженні взяли участь 720 фахівців з соціальної роботи на різних стадіях професійного становлення.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань і перевірки гіпотез було використано комплекс теоретичних, емпіричних та статистичних методів:

– *теоретичні*: теоретичний аналіз, класифікація, систематизація та узагальнення теоретико-методологічних підходів до проблеми становлення особистості фахівця з соціальної роботи у процесі їхньої професіоналізації, моделювання, що застосовувалися для визначення концептуальних засад досліджуваної проблеми;

– *емпіричні*: психодіагностичні методики, які використовувалися для дослідження особливостей і професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення особистості фахівця соціальної роботи, зокрема, для дослідження: а) *ціннісно-мотиваційної сфери*: методика М. Рокича «Ціннісні орієнтації»; методика визначення мотивів професійного становлення і її вдосконалення у професійній діяльності фахівців соціальної роботи (модифікований варіант методики О. Бондарчук, Л. Карамушки «Мотиви професійної діяльності»); блок № 1 авторської методики незавершених речень «Ціннісне ставлення до становлення особистості фахівця у сфері соціальної роботи»; б) *когнітивно-афективної сфери*: методика Р. Янов-Бульмана «Шкала базових переконань» в адаптації О. Кравцової; методика дослідження самооцінки особистості С. Будассі; блоки № 2, 3 авторської методики незавершених речень; Шкала самоповаги опитувальника В. Пантілєєва-С. Століна; тест «Креативність»; методика І. Юсупова «Діагностика рівня емпатії»; опитувальник К. Ріфф «Шкала психологічного благополуччя»; в) *конативно-рефлексивної сфери*: блоки № 4, 5 авторської методики незавершених речень; методика «Дієвість становлення особистості фахівця з соціальної роботи» (модифікований варіант міні-анкети С. Кузікової); авторська анкета «Організація діяльності фахівця соціальної роботи та підвищення його професійного рівня»; методика діагностики комунікативної толерантності В. Бойка; опитувальник самоефективності А. Шерера в модифікації А. Бояринцевої; методика рефлексивності А. Карпова; шкали аутосимпатії і самоконтролю опитувальника самоставлення В. Пантілєєва-С. Століна; опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» за модифікованою шкалою І-Е Дж. Роттера;

– *формульний експеримент*;

– *математично-статистичні методи* (пошук первинних статистик, кореляційний, кластерний, дисперсійний і факторний аналізи). Статистичну обробку даних і графічну презентацію результатів здійснено за допомогою комп'ютерної програми SPSS (версія 23.0).

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалася методологічним обґрунтуванням основних положень дисертаційного дослідження; експериментальною перевіркою гіпотез; репрезентативністю вибірки; кількісним та якісним аналізом отриманих результатів; статистичною значущістю експериментальних даних.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше: *розроблено й обґрунтовано* модель становлення особистості фахівця з соціальної роботи, що містить *показники* становлення особистості фахівців у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах; *визначено* стадії становлення особистості фахівця з соціальної роботи; *обґрунтовано засоби діагностики рівнів становлення за визначеними критеріями* (ціннісне ставлення до становлення особистості фахівця з соціальної роботи; розуміння й усвідомлення процесу становлення; переживання позитивних почуттів фахівця до становлення особистості; дієвість і рефлексивність становлення) та *сформованістю професійно-особистісних новоутворень* (самовизначення особистості як фахівця, проектування (життєконструювання) професійного шляху, саморегуляція, самоствердження і самовдосконалення та самореалізація у професійній діяльності, досягнення «акме», рефлексія професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху) на різних стадіях становлення фахівців з соціальної роботи; *розроблено й обґрунтовано* систему соціально-психологічного супроводу та програму сприяння становленню особистості фахівця з соціальної роботи та *апробовано й експериментально доведено* ефективність авторської моделі такого супроводу на рівнях базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), первинної професіоналізації (на стадіях професійної адаптації) та вторинної професіоналізації (на стадіях вдосконалення професійної майстерності).

Поглиблено та розширено наукові уявлення про особистість фахівця з соціальної роботи як суб'єкта власного становлення у професійній діяльності; поняття професійної компетентності особистості фахівців з соціальної роботи; стадій професіоналізації.

Подальшого розвитку набули: положення про становлення особистості фахівців, соціально-психологічний супровід та програма сприяння становленню особистості фахівців з соціальної роботи на різних стадіях професіоналізації тощо.

Теоретичне значення роботи полягає в *розкритті* концептуальних основ становлення особистості фахівця з соціальної роботи, який узагальнено в авторській концепції дослідження; *сформульовано й обґрунтовано* модель становлення особистості фахівця з соціальної роботи як суб'єкта професійної діяльності; *здійснено* структурний аналіз особливостей прояву (критеріїв і показників) становлення особистості фахівця з соціальної роботи у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах; *виокремлено* професійно-особистісні новоутворення (самовизначення особистості як фахівця, проектування (життєконструювання) професійного шляху, саморегуляція, самоствердження і самовдосконалення та самореалізація у професійній діяльності, досягнення «акме», рефлексія професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху) на різних стадіях становлення фахівців з соціальної

роботи; *теоретично обґрунтовано* систему соціально-психологічного супроводу, модель та програму сприяння становленню особистості фахівця з соціальної роботи на рівнях базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), первинної професіоналізації (на стадіях професійної адаптації) та вторинної професіоналізації (на стадіях вдосконалення професійної майстерності). У роботі також доповнено й поглиблено наукові уявлення щодо соціально-психологічної специфіки соціальної роботи, її змісту та напрямів, багатофункціональної професійної діяльності особистості фахівців з соціальної роботи, сфери прояву.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що результати дисертаційного дослідження можуть стати підґрунтям соціально-психологічного супроводу на різних стадіях професійного становлення особистості фахівця з соціальної роботи.

Розроблено й апробовано авторську модель соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи упродовж його професіоналізації, яка активно впроваджується у процес базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), а також у практичну діяльність фахівців на рівні первинної професіоналізації (стадії професійної адаптації) та вторинної професіоналізації (на стадіях формування професійної майстерності, вдосконалення професійної майстерності і передачі досвіду та післятрудовай стадії).

Матеріали використовуються у процесі професійної підготовки у закладах вищої освіти, при розробленні освітніх і робочих навчальних програм, призначених для підготовки фахівців за спеціальністю «Соціальна робота», а також під час практичної діяльності соціальних служб, на курсах підвищення кваліфікації соціальних працівників.

Апробований у дослідженні методичний інструментарій може бути використаний для моніторингу успішності становлення особистості фахівців з соціальної роботи (діагностики рівня становлення фахівців, ефективності соціально-психологічного супроводу на різних стадіях професійного становлення, розробки індивідуальних програм формування соціально-психологічних особливостей та професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення особистості фахівців з соціальної роботи).

Впровадження результатів дослідження. Результати дослідження впроваджено в освітній процес: Буковинського державного фінансово-економічного університету (довідки про впровадження № 01-11/760 від 07.07.2016, № 01-11/758 від 07.07.2016), ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» (довідка про впровадження № 01-02/329 від 24.05.2018 Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка про впровадження № 17/17-1208 від 02.05.2018), Рівненського інституту Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (довідка про впровадження № 01/21-310/1 від 21.06.2018), Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області (довідка про впровадження № 2/4-550 від 27.06.2018); у роботу: Департаменту соціального захисту населення Чернівецької обласної державної адміністрації (довідка про впровадження № 02-2966 від 05.06.2018), Чернівецького комунального територіального центру соціального обслуговування «Турбота» (довідка про впровадження № 431 від 25.06.2018).

Апробація роботи. Головні положення і результати дослідження доповідалися на: *міжнародних науково-практичних конференціях*:

в Україні: «Інформаційні технології, економіка та право: стан та перспективи розвитку. (ІТЕП-2012) (Чернівці, 2012), «Інформаційні технології, економіка та право: стан та перспективи розвитку. (ІТЕП-2013)» (Чернівці, 2013), «Підготовка фахівців у галузі знань «Державне управління» : вимоги до змісту та відповідність сучасним викликам» (Київ, 2014), «Інноваційні виміри розвитку економіки в умовах глобалізації» (Чернівці, 2014), «Соціальна робота як правозахисна професія» (Чернівці, 2015), «Європейські принципи і стандарти підготовки публічних управлінців: орієнтири для України» (Київ, 2015), «Інформаційні технології, економіка та право: стан та перспективи розвитку. (ІТЕП-2016)» (Чернівці, 2016), «Соціальна робота та соціальне забезпечення в структурі соціальної політики України» (Чернівці, 2016), «Державна служба та публічна політика: проблеми і перспективи розвитку» (Київ, 2016), «Православ'я в Україні» (Київ, 2016), «Розвиток професійних компетентностей державних службовців: комунікативний аспект» (Київ, 2016), «Публічне управління та адміністрування: розвиток і впровадження» (Київ, 2016); «Традиції та інновації у сучасній педагогічній діяльності: європейський вимір» (Ізмаїл, 2017), «Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень – 2017» (Переяслав-Хмельницький, 2017), «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур» (Острог, 2017), «Якісна освіта в Україні: тенденції, проблеми, перспективи», (Чернівці, 2017), «Транснаціональний розвиток освіти та медицини: історія, теорія, практика, інновації» (Тернопіль, 2017), «Соціальна робота і проблеми міграційних процесів у глобалізованому світі» (Чернівці, 2018); «Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти» (Київ, 2018), «Пріоритетні наукові напрямки педагогіки і психології: від теорії до практики» (Харків, 2018);

зарубіжних: «European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches, proceedings» (Штутгарт, Германия, 2013), «Perspectives of science and education» (Нью-Йорк, США, 2018), «Advances of science» (Карлові Вари, Чехія, 2018);

всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Інноваційна діяльність та дослідно-експериментальна робота в сучасній освіті» (Чернівці, 2014), III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти» (Київ, 2018 р.), «Психологія самосвідомості особистості» (Київ, 2018);

науково-практичному семінарі «Психологічні особливості аксіогенезу обдарованої особистості» (Київ, 2018).

Основні положення та результати дослідження також доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної роботи та соціального управління Буковинського державного фінансово-економічного університету, кафедри педагогіки та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, лабораторії психології особистості ім. П. Р. Чамати Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Кандидатську дисертацію «Педагогічні засади організації дозвілля дітей та підлітків у системі позашкільної освіти в Україні» (1960-1991 рр.)» захищено у 2010 році, спеціальність – 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Автор брала активну участь у ліцензуванні й акредитації спеціальності «Соціальна робота» освітніх ступенів «бакалавр» і «магістр», є автором навчальних програм для студентів закладів вищої освіти, що здобувають кваліфікації магістра та бакалавра з соціальної роботи.

Публікації. Результати дослідження відображено в 74 публікаціях: в 1 одноосібній монографії та 1 розділі колективної монографії, 10 навчально-методичних та методичних посібниках, 22 одноосібних публікаціях у фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України, з яких 1 публікація у періодичному виданні, зареєстрованому у міжнародній наукометричній базі Web of Science, 12 – у наукових виданнях, зареєстрованих у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus; 17–публікації в інших наукових виданнях, 23 – тези і матеріали наукових конференцій, симпозіумів, семінарів, з них 8 – за кордоном.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаної літератури (800 найменувань, з них – 60 англійською мовою), додатків. Текст дисертації містить 112 таблиць, 69 рисунків. Повний обсяг дисертації – 595 сторінок, з них – 412 сторінок основного обсягу.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, визначено об'єкт, предмет, основну мету, гіпотезу та завдання, методологічні та методичні підходи до дослідження проблеми становлення особистості фахівця з соціальної роботи. Викладено концептуальні положення, наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи. Подано відомості про апробацію та впровадження основних положень дисертаційного дослідження.

У першому розділі *«Теоретико-методологічні основи дослідження становлення особистості фахівця з соціальної роботи»*: висвітлено стан досліджуваної проблеми, виокремлено основні наукові підходи до вивчення проблеми становлення особистості загалом і фахівців зокрема, визначено сутність та особливості становлення особистості фахівця, визначено соціально-психологічну специфіку професійності діяльності у сфері соціальної роботи, подано теоретичну модель становлення особистості фахівця з соціальної роботи тощо.

Показано, що вивченням проблеми становлення особистості займалися представники різних психологічних шкіл та напрямів, які зосереджували увагу на різних його аспектах, а саме: *прагненні до особистісної цілісності та зростання через подолання певних протиріч і негативів* (внутрішніх конфліктів) у власній особистості (А. Адлер, М. Везерел, Е. Еріксон, З. Фройд та ін.); *функціонування під впливом соціального середовища*, коли у процесі наuczіння набувається здатність до *саморегуляції, самоконтролю і самоефективності* (А. Бандура, Дж. Роттер, Б. Скіннер, М. Шерер та ін.), *інтеріоризації нормативних образів*, які імпліцитно несе у собі культура суспільства, що спричинює специфіку ціннісних орієнтацій,

Я-концепції, самокатегоризацію, еталонних схем причинності тощо (К. Герген, В. Москаленко, В. Рибалка та ін.); *особистісному зростанні людини* як вільної істоти, яка перебуває у постійному процесі *самоактуалізації, самореалізації й саморозвитку* особистості та спрямована на реалізацію закладених у ній потенційних можливостей, розкриття власних сутнісних сил (Ш. Бюлер, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, М. Ткалич, В. Франкл, Е. Шостром та ін.), розвиток творчого й духовного потенціалу, ствердження власного «Я» тощо (Г. Балл, І. Бех, В. Моляко та ін.); *формування* нових психологічних якостей – новоутворень у процесі цілеспрямованої активності самої людини, провідної для певного віку діяльності (Л. Виготський, О. Леонт'єв, Д. Леонт'єв та ін.), *соціальних відносин* (А. Петровський та ін.), *набуття* особистістю в процесі розвитку певної *форми* – цілісної системи соціальних властивостей, що являє собою ієрархію, «специфічне об'єднання і функціонування в процесі життєдіяльності особистості різних рівнів її організації» (Л. Анциферова та ін.); *набуття суб'єктності* у процесі освоєння смислу, цілей, завдань і способів перетворення навколишньої дійсності й власної особистості, яка конструє своє майбутнє (*життєконструювання*) як внутрішньо детерміновану активність *самопізнання, самопокладання і самоздійснення*, внаслідок актуалізації суб'єктних механізмів *самозапитування, самоперцепції, самооцінювання, самопотенціювання* та ін. (К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, В. Татенко, Т. Титаренко, Р. Стівенсон та ін.); *самовизначення і самоствердження особистості*, як такої, що має ціннісно-смислову природу та виражається в активному ставленні людини до самої себе і навколишньої дійсності, досягненні особистістю «акме» (Б. Анан'єв, Л. Божович, Б. Братусь, А. Деркач, З. Карпенко, Г. Радчук та ін.), становлення цілісної, зрілої особистості (Б. Анан'єв, С. Максименко, В. Столін, М. Розенберг, С. Рубінштейн та ін.); *саморозвитку* як актуалізованого, усвідомленого і самокерованого процесу змін, *саморуху і самотворення* (М. Боришевський, С. Кузікова, М. Савчин, Л. Сердюк, В. Слободчиков та ін.), *особистісного зростання* (Г. Балл, О. Бондарчук, О. Бондаренко, Л. Карамушка, Г. Костюк, С. Кузікова, П. Лушин, С. Максименко, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.); *самопроектування* як здатності особистості діяти, ставити й розв'язувати завдання на смисл, вибудовувати власний смисловий простір, розвивати в собі відповідальне, авторське ставлення як до зрілої особистості, здатної осмислити себе (*рефлексія*), власний життєвий досвід і створити свій особистісний проект розвитку та реалізувати його (А. Карпов, М. Савчин, М. Смульсон, Н. Чепелева, Г. Щедровицький та ін.).

Загалом, проведений аналіз психологічних досліджень з досліджуваної проблеми дозволяє розглядати *становлення особистості* як цілісний процес розгортання взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою та оточуючим світом потенцій (особистісних якостей, властивостей, рис), зумовлений потребами у самовизначенні, саморозвитку й самореалізації у різних сферах життєдіяльності.

Показано, що процес становлення особистості набуває своєї специфіки відповідно до сфери життєдіяльності людини, зокрема, у професійній діяльності залежно від рівня професійних цінностей, знань, умінь і навичок, здатності використовувати їх у практичній діяльності, а також власної активності, спрямованої на професійну самореалізацію та самовдосконалення (Е. Зеєр, О. Кокун та ін.).

Відповідно *становлення особистості фахівця* запропоновано розглядати як багаторівневий соціально-психологічний феномен, що характеризує складний, неперервний процес активної взаємодії особистості та професійного середовища, внаслідок якої здійснюється самовизначення у професійній діяльності, професійний саморозвиток та самореалізація.

На основі узагальнення підходів до розгортання становлення особистості фахівця (Е. Гінзбург, Е. Зеєр, Є. Клімов, О. Кокун, А. Маркова та ін.) виокремлено такі *стадії*: 1) *професійної підготовки*, результатом проходження якої є: сформованість уявлень щодо професій, професійне самовизначення; опанування професійних знань, умінь й навичок, професійна самоідентифікація; 2) *професійної адаптації* (входження у сферу професійних відносин, адаптація до вимог професійної діяльності, мотивація проектування професійного шляху та ін.); 3) *формування професійної компетентності* (розвиток і формування професійних цінностей, власної системи смислів соціальної роботи, професійно-важливих якостей, здібностей, здатності до саморегуляції у професійній діяльності); 4) *формування професійної майстерності* (самовдосконалення професійно-важливих якостей і властивостей, самоствердження фахівця у професійній діяльності, становлення професіоналізму; 5) *вдосконалення професійної майстерності та передачі досвіду* (усвідомлення рівня майстерності, власного статусу як наставника у сфері соціальної роботи, формування ціннісної позиції як фахівця-майстра, самореалізація фахівця як професіонала); 6) *післятрудова* (цінність осмислення власного професійного досвіду, самоздійснення, суб'єктивна інтерпретація успіху (невдач), задоволеність (незадоволеність) професійними досягненнями, здатність до зміни соціальної ролі, стилю життєдіяльності тощо.

Показано, що перехід від однієї стадії становлення особистості фахівця до іншої не завжди має конструктивний характер. За певних умов можуть розвиватись і деструктивні явища через негативні наслідки робочих стресів, у вигляді стійких змін структури й змісту професійної діяльності та структури особистості суб'єкта, вектора професійного становлення (кризи), що зумовлені накопиченням зовнішніх і внутрішніх суперечностей, професійними деформаціями тощо (Ф. Василюк, П. Горностай, Л. Карамушка, С. Максименко, Т. Титаренко, Л. Шнейдер та ін.).

Охарактеризовано *соціально-психологічну специфіку професійної діяльності фахівця з соціальної роботи*, що зумовлена змістом та функціями соціальної роботи і передбачає надання соціальних послуг населенню, а саме (О. Безпалько, Н. Кривоконь, Т. Семигіна та ін.):

1) *приналежність до професії типу «людина-людина»*, що базується на суб'єкт-суб'єктній та суб'єкт-об'єктній взаємодії, має гетерохронний характер з тенденцією до постійного ускладнення, урізноманітнення видів роботи, включених до ієрархічних відносин, з метою створення умов для поліпшення життєвої ситуації людей, захисту населення від негативного впливу деструктивних соціальних явищ тощо, що зумовлює її яскраво виражений гуманістичний зміст;

2) *творчий характер* через переважання нестандартних проблемних ситуацій, виражену *попереджувальну* і прогностичну природу розв'язуваних завдань, потребу в прийнятті відповідальних рішень у складних та кризових ситуаціях тощо;

3) достатньо жорсткі вимоги до *індивідуально-психологічних та професійних якостей фахівця як суб'єкта діяльності* та його професіоналізму у досягненні цілей соціальної служби, при розробленні й реалізації різноманітних соціальних проектів, програм та ін.;

4) *висока інформативна насиченість*, зумовлена новими вимогами до соціальної роботи за різними підставами (залежно від того, на кого спрямована соціальна робота, в яких сферах життєдіяльності суспільства реалізується, на вирішення яких проблем вона спрямована, який «вектор» її основного змісту) відповідно до європейських стандартів тощо;

5) *багатофункціональність*, постійне розширення та наповнення новим змістом професійних функцій (консультативна, діагностична, прогностично-випереджувальна, соціально-медична, комунікативна, правозахисна, організаційно-управлінська, просвітницька, виховна та ін.) і виконуваних відповідно до них соціальних ролей («консультант», «дослідник», «стратег», «помічник», «адвокат», «лідер», «управлінець», «реабілітолог», «учитель» та ін.) у відповідь на виклики перманентно змінюваних соціальних умов;

6) *значна психічна напруженість* та ймовірність виникнення емоційного виснаження та / або професійного вигорання, негативних психічних станів, кризових ситуацій, які зумовлюють високу психологічну ціну через персональну відповідальність фахівців за результати власної діяльності з врахуванням дефіциту часу, постійних ризиків, що можуть спричинювати появу професійних стресів, кризових станів, втомлюваності, погіршення здоров'я працівника тощо.

Ураховуючи визначені соціально-психологічні особливості, розроблено теоретичну *модель становлення особистості фахівця з соціальної роботи*, визначено його *сутність, критерії і показники*. Показано, що *становлення особистості фахівця з соціальної роботи* як соціально-психологічний феномен становить собою складний, перманентний процес активної взаємодії особистості та соціуму, зумовлений потребами самовизначення у професійній діяльності, саморозвитку, самовдосконалення й самореалізації фахівця як професіонала у сфері соціального захисту і надання соціальних послуг різним категоріям населення.

Розроблено й обґрунтовано концептуальну модель становлення особистості фахівця з соціальної роботи (табл. 1).

Визначено, що прогресивний чи регресивний напрям становлення особистості фахівця з соціальної роботи можна оцінювати в *ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах за відповідними критеріями*: ціннісне ставлення до становлення особистості фахівця з соціальної роботи; розуміння й усвідомлення процесу становлення та переживання позитивних почуттів до становлення особистості фахівця; дієвість і рефлексивність становлення.

Виокремлено професійно-особистісні новоутворення на різних стадіях становлення: *самовизначення в якості фахівця* на стадії професійної підготовки; *проективання (життєконструювання) професійного шляху* – на стадії професійної адаптації; *саморегуляції у професійній діяльності* – на стадії формування професійної компетентності; *самоствердження та самовдосконалення у професійній діяльності* – на стадії формування професійної майстерності;

самореалізації фахівця як професіонала, досягнення «акме» – на стадії вдосконалення професійної майстерності і передачі досвіду; рефлексії професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху – на післятрудоцій.

Таблиця 1

Модель становлення особистості фахівця з соціальної роботи

Стадія	СФЕРИ ПРОЯВУ		
	Ціннісно-мотиваційна <i>Критерій: ціннісне ставлення до становлення особистості фахівця</i>	Когнітивно-афективна <i>Критерій: розуміння і переживання позитивних почуттів</i>	Конативно-рефлексивна <i>Критерій: дієвість і рефлексивність становлення</i>
1	2	3	4
професійної підготовки	<i>Самовизначення в якості фахівця</i>		
	- просоціальні ціннісні орієнтації, - внутрішня мотивація вибору та опанування професії, прагнення допомагати людям,	- чіткі уявлення щодо професії та шляхи її опанування, - ставлення до професії та до себе як фахівця	- здатність до самоаналізу рівня розвитку професійно-важливих якостей особистості, - прагнення здобути професійний досвід,
	потреба у самоствердженні і самореалізації у соціальній сфері	соціальної роботи (самоставлення)	відповідальність і прийняття моральних орієнтирів професії
професійної адаптації	<i>Проектування (життєконструювання) професійного шляху</i>		
	- внутрішня мотивація професійної діяльності, спрямованість на проектування професійного шляху - ціннісні уявлення щодо становлення у професійній діяльності	- емоційно-ціннісне ставлення до проектування себе як фахівця і професіонала - самопізнання - самоідентифікація з професією	- опанування багатофункціонального рольового репертуару, - здатність до рефлексії професійної діяльності, інтернальний локус контролю
формування професійної компетентності	<i>Саморегуляція у професійній діяльності</i>		
	- індивідуальна система цінностей, смислу життя і професійної діяльності, - прагнення до професійної зростання й саморозвитку	- усвідомлення та прийняття норм проф. діяльності, - самоприйняття себе як фахівця, самоповага - адекватна самооцінка	- самоконтроль, толерантність у взаємодії - самоефективність у сфері соціальної роботи, автономія (самостійність)
формування професійної майстерності	<i>Самоствердження та самовдосконалення у професійній діяльності</i>		
	- умотивованість на досягнення успіхів та ідеалу фахівця у сфері соціальної роботи, внутрішньої гармонії, - цінність професійної взаємодії, - потреба реалізувати творче «Я»	- цілеспрямованість та осмисленість професійного шляху; - обізнаність щодо шляхів формування професійної компетентності, - психологічне благополуччя	- самоорганізація професійної діяльності, кар'єрне зростання, професіоналізм, - набуття позитивного іміджу фахівця з соціальної роботи, рефлексивність

1	2	3	4
вдосконалення професійної майстерності і передачі досвіду	<i>Самореалізація фахівця як професіонала, досягнення «акме»</i>		
	— цінність самореалізації, — цінність себе як професіонала, майстра, — прагнення досягнути найвищого рівня професіоналізму й професійної майстерності	— самоприйняття себе як професіонала з соціальної роботи, — креативність, — знання шляхів передачі власного досвіду як фахівця-майстра, — задоволеність професійною діяльністю	— максимальна реалізація потенціалу у професійній діяльності, особистісне і професійне зростання, — внесення власного доробку у покращення соціальної роботи, — наставницька діяльність
післятрудова стадія	<i>Рефлексія професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху</i>		
	— цінність осмислення власного професійного досвіду, — цінність самотворення смислу подальшого життєвого шляху	— усвідомлення смислу подальшого життєвого шляху, — суб'єктивна інтерпретація професійного успіху (невдач), — задоволеність професійними досягненнями	— здатність до зміни соціальної ролі, — рефлексивна довіра до себе, — рефлексія подальшого життєвого шляху та формування нових цінностей

Другий розділ *«Методичне забезпечення емпіричного дослідження становлення особистості фахівця з соціальної роботи»* присвячено висвітленню методології, методики та організації емпіричного дослідження становлення особистості фахівця з соціальної роботи, обґрунтуванню методичного інструментарію щодо встановлених у першому розділі роботи показників становлення особистості фахівця з соціальної роботи, характеристиці етапів дослідження соціально-психологічних особливостей на різних стадіях становлення, визначенню критеріїв прояву у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах, а також висвітлено особливості сформованості репрезентативної вибірки досліджуваних.

Методологію дослідження склали сукупність фундаментальних наукових підходів, загальних принципів пізнання, загальнонаукових концепцій, універсальних концептуальних систем, що відображають міждисциплінарну природу становлення особистості фахівця у сфері соціальної роботи як професійної діяльності, взаємозв'язок і взаємодію основоположних ідей *інтегрованого підходу*, в основі якого базові методологічні положення особистісно-діяльнісного, генетико-моделюючого, аксіологічного, суб'єктного та рефлексивного підходів у вивченні проблеми становлення особистості фахівця з соціальної роботи.

Теоретична основа визначає змістову складову концепції і відбиває систему вихідних ідей, принципів, положень, провідних понять дослідження, необхідних для розуміння соціально-психологічної специфіки соціальної роботи, сутності і складових становлення особистості фахівця як суб'єкта професійної діяльності в системі «людина-людина».

Технологічний аспект передбачає визначення сукупності методів емпіричного дослідження соціально-психологічних показників становлення особистості фахівця з соціальної роботи у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній, конативно-рефлексивній сферах та професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях його становлення, особливостей соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи у процесі його професіоналізації, а також розробку процедури діагностики згідно з визначеними методологічними положеннями, з одного боку, і його специфіки, з іншого.

Дослідження здійснювалося в декілька етапів. *Перший етап* передбачав вивчення й теоретичний аналіз основних наукових підходів до проблеми становлення особистості, визначення соціально-психологічної специфіки професійної діяльності фахівця та розробку теоретичної моделі становлення особистості фахівця з соціальної роботи.

На *другому етапі* визначено й уточнено емпіричні референти становлення особистості фахівця з соціальної роботи, розроблено відповідний методичний інструментарій дослідження (табл. 2).

На *третьому етапі* – власне емпіричному – визначено, по-перше, окремі показники, особливості, чинники й соціально-психологічні умови становлення особистості фахівця з соціальної роботи й професійно-особистісні новоутворення на різних його стадіях, по-друге, розроблено й апробовано програму сприяння становленню особистості фахівця з соціальної роботи у процесі соціально-психологічного супроводу на рівнях базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), первинної професіоналізації (на стадіях професійної адаптації та формування професійної компетентності) та вторинної професіоналізації (на стадіях формування професійної майстерності, вдосконалення професійної майстерності й передачі досвіду та післятрудої стадії).

У дослідженні взяли участь 720 фахівців з соціальної роботи, які були розподілені за статтю, віком, родом занять, ступенем освіти, місцем проживання, стажем соціальної роботи та стадіями становлення.

Такий підхід до організації емпіричного дослідження дозволив визначити зміст, основні тенденції, проблеми, соціально-психологічні чинники й умови становлення особистості фахівця з соціальної роботи та відповідні професійно-особистісні новоутворення, визначити особливості соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця у процесі його професіоналізації.

У *третьому розділі «Емпіричне дослідження особливостей становлення особистості фахівців з соціальної роботи»* подано результати емпіричного дослідження особливостей становлення особистості фахівців з соціальної роботи у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах відповідно до критеріїв і показників, представлених в авторській моделі (див. табл. 1).

Таблиця 2

Методичне забезпечення дослідження особливостей становлення особистості фахівця соціальної роботи

Критерії становлення	Основні емпіричні референти	Методики дослідження
Ціннісне ставлення до становлення особистості фахівця з соціальної роботи	- просоціальні ціннісні орієнтації; - ціннісне ставлення до становлення в особистості фахівця у професійній сфері; - мотиви професійного становлення й вдосконалення у професійній діяльності;	Методика М. Рокича «Ціннісні орієнтації». Блок № 1 авторської методики незавершених речень «Ціннісне ставлення до становлення особистості фахівця у сфері соціальної роботи». Модифікований варіант методики О. Бондарчук, Л. Карамушки «Мотиви професійного становлення фахівців з соціальної роботи».
Розуміння й усвідомлення процесу становлення	- когнітивні знання щодо становлення у професійній діяльності; усвідомлення актуальних завдань соціальної роботи; - чіткі уявлення щодо специфіки професійної діяльності, професійно-важливих якостей фахівця, особливостей його іміджу; - базові переконання фахівців з соціальної роботи;	Блок № 2 авторської методики незавершених речень «Розуміння й усвідомлення фахівцем з соціальної роботи власного становлення у професійній діяльності». Блок № 3 авторської методики незавершених речень «Професійно-важливі якості та імідж фахівця».
Переживання позитивних почуттів до становлення особистості фахівця	- самоповага; - самооцінка; - здатність до творчої діяльності, креативність; - ставлення до професії та до себе як фахівця з соціальної роботи (самоставлення); - емпатія; - психологічне благополуччя;	Методика Р. Янов-Бульмана «Шкала базових переконань» (переклад й адаптація О. Кравцової). Шкала самоповаги опитувальника В. Пантисєва-С. Століна. Методика дослідження самооцінки особистості С. Будасі. Тест «Креативність». Опитувальник самоставлення В. Пантисєва-С. Століна. Методика І. Юсупова «Діагностика рівня емпатії». Опитувальник К. Ріфф «Шкали психологічного благополуччя».
Дієвість і рефлексивність становлення	- здатність до становлення у професійній діяльності, професійної взаємодії, прийняття рішень у ситуаціях власного та суспільного життя, відповідальності за прийняті рішення; - застосування професійних знань і навичок у практичній діяльності у сфері соціальної роботи; - комунікативна толерантність фахівця; - рівень суб'єктивної оцінки фахівцем свого потенціалу у сфері соціальної роботи (самоефективність); - рефлексія; - рефлексивна довіра до себе; - самоконтроль	Блок № 4, 5 авторської методики незавершених речень. Модифікований варіант міні-анкети С. Кузікової «Дієвість становлення особистості фахівця з соціальної роботи». Авторська анкета «Здатність фахівця соціальної роботи до становлення у професійній сфері». Авторська анкета «Організація діяльності фахівця соціальної роботи та підвищення його професійного рівня». Методика діагностики комунікативної толерантності В. Бойка. Методика-опитувальник самоефективності М. Шерера та Дж. Медукса (в модифікації А. Бояринцевой). Методика рефлексивності А. Карпова. Шкала аутосимпатії, опитувальник самоставлення В. Пантисєва-С. Століна. Шкала самоконтролю, опитувальник самоставлення В. Пантисєва-С. Століна.

За результатами емпіричного дослідження виявлено недостатній рівень становлення особистості фахівців з соціальної роботи в усіх сферах (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл фахівців за рівнями становлення особистості фахівців у сфері соціальної роботи

Рівні становлення	Сфери становлення, кількість досліджуваних у %		
	Ціннісно-мотиваційна	Когнітивно-афективна	Конативно-рефлексивна
низький	0,3	1,0	1,3
нижче за середній	21,9	39,5	28,8
середній	50,2	29,0	30,2
вище за середній	26,7	29,7	38,4
високий	0,8	0,8	1,3

З даних табл. 3 видно, що переважна більшість досліджуваних фахівців характеризується середнім і нижче за середній рівнями становлення особистості. Так, високий рівень становлення особистості у *ціннісно-мотиваційній сфері* виявлено лише у 0,8% досліджуваних, вище за середній – у 26,7%, середній – у 50,2%, нижче за середній – у 21,9%, низький – у 0,3% досліджуваних осіб.

Аналіз показників становлення особистості у *ціннісно-мотиваційній сфері* засвідчив певну невідповідність ціннісних орієнтацій фахівців з соціальної роботи меті і завданням їх професійної діяльності. Зокрема, за результатами факторного аналізу термінальних та інструментальних цінностей за методикою М. Рокича виявлено досить суперечливу структуру ціннісних орієнтацій фахівців. Зокрема, йдеться про протиставлення повноти та емоційної насиченості професійної діяльності і щасливого сімейного життя; потреб фізичного і психічного здоров'я, широкого спектру знань і високої культури та способів їх задоволення; суперечливі тенденції щодо реалізації основної мети фахівця – добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому, самостійність, незалежність у судженнях і вчинках через творчу діяльність, високі вимоги до життя і високий рівень домагань, що потребує зрілості суджень і здорового глузду, які досягаються життєвим досвідом та ін.

За авторською методикою «Ціннісне ставлення до становлення особистості фахівця у сфері соціальної роботи» констатовано, що найбільшу цінність для фахівців з соціальної роботи становить «соціальний захист, допомога, підтримка і піклування про людей, які цього потребують» (55,7% досліджуваних), що, на нашу думку, свідчить про сформовану позитивну установку стосовно основних завдань соціальної роботи, щодо особливостей і процедури надання соціальних послуг населенню. Водночас лише третя частина досліджуваних сприймає «людину, її потреби, інтереси» як цінність (37,3%). Приблизно такі ж результати отримані й щодо показників «гуманне ставлення, вміння співчувати, співпереживати потребуючим допомоги людям, альтруїзм» та «захист інтересів та прав людей, соціальна справедливість та рівність» (29,3%), «вміння спілкуватися, бути толерантними і терпимими у процесі взаємодії» (24,6%), «професіоналізм, знання своєї справи» (12,0%), «індивідуальний підхід у взаємодії з клієнтом» (10,2%) тощо.

До того ж за модифікованою методикою О. Бондарчук і Л. Карамушки встановлено дисгармонійність мотивів професійної діяльності у фахівців з соціальної роботи. Виявлено, що найбільш значущими для фахівців з соціальної роботи, є: престижні мотиви (у середньому 10,6 балів), соціальні (у середньому 9,1), особистісного і професійного зростання (у середньому 8,8 балів), прагматичні (у середньому 8,1 балів) та власне професійні мотиви (у середньому 8,0 балів). При цьому за результатами кластерного аналізу виявлено чотири типи фахівців залежно від їх професійної мотивації: «тип, орієнтований на професійну самореалізацію» (30,3% досліджуваних), «соціально-спрямований тип» (26,4%), «прагматик» (24,4%) і «внутрішньо мотивований тип» (18,9%), який, на наш погляд, є оптимальним у контексті мети й завдань соціальної роботи.

Щодо *когнітивно-афективної сфери*: високий рівень її розвитку визначено лише у 0,8% досліджуваних, вище за середній – у 29,7%, середній – у 29,0%, нижче за середній – у 39,5%, низький – у 1,0% (див. табл. 3), що свідчить про недостатній рівень усвідомлення і розуміння фахівцями з соціальної роботи сутності, показників, чинників, шляхів становлення їх особистості у професійній діяльності. Так, за авторською модифікацією методики незавершених речень установлено, що переважна кількість фахівців з соціальної роботи розуміють становлення у сфері соціальної роботи як фахову допомогу різним категоріям населення: людям похилого віку, самотнім, у складних життєвих обставинах та ін. (67,4%). Значно менша кількість досліджуваних (22,2%) пов'язує становлення із кар'єрним зростанням, професійною самоактуалізацією, самореалізацією та саморозвитком. 18,1% фахівців розуміють становлення у професійній сфері як «встановлення нових контактів, роботи в команді»; 14,7% – як «розуміння себе та інших, дотримання етичного кодексу». Незначна кількість досліджуваних трактує становлення як можливість «змінити світ на краще, робити добро, боротись з консерватизмом» (10,4%), «реалізувати соціальну політику держави» (8,5%), «бажання працювати за спеціальністю, стати професіоналом» (6,9%). Отримані результати свідчать про певну фрагментарність уявлень досліджуваних щодо особливостей становлення у сфері соціальної роботи, недостатнє усвідомлення її завдань, багатofункціональності й багатовекторності спектру послуг.

До того ж йдеться про недостатнє усвідомлення системи показників становлення особистості фахівця з соціальної роботи для доволі значної частини досліджуваних. Про це, зокрема, свідчить аналіз професійно-важливих якостей особистості, які, на думку респондентів, мають бути властивими фахівцям з соціальної роботи. Так, найбільш затребуваними є емоційно-вольові (78,9%), когнітивні (62,2%) та комунікативні (58,6%) якості. Значно менше фахівці усвідомлюють важливість духовно-моральних (34,1%), мотиваційних (43,2%), інтелектуальних (34,4%), організаторських (31,8%), рефлексивних (25,1%) та креативних (19,0%) якостей. Крім того, виявлено певну кількість досліджуваних, яким взагалі проблематично відповісти на дане запитання (5,4%).

Серед чинників, які сприяють успішному становленню фахівця, досліджувані називають добросовісність, ефективність та результативність соціальної роботи, вміння визначати пріоритети у вирішенні поставлених завдань (46,6%); суспільне визнання, гідну зарплату, соціальне забезпечення фахівця (38,9%), що свідчить про

наявні потреби, забезпечити які фахівець у сфері соціальної роботи у повному обсязі на даний момент нездатний. Також викликають тривогу дані щодо кількості досліджуваних, які мають бажання принести користь суспільству; є здатними до самоосвіти, самовдосконалення і рефлексії; а також альтруїзму (22,7%, 18,2% і 6,7% відповідно); наявності комунікативних і лідерських здібностей (5,8% досліджуваних). Виявлено значну частину досліджуваних, які не змогли відповісти на дане запитання (16,3%).

Такий стан речей, на нашу думку, тісно пов'язаний з базовими переконаннями і креативністю фахівців із соціальної роботи. Так, за даними методики «Шкали базових переконань» Р. Янов-Бульмана лише невелика кількість досліджуваних характеризуються високим рівнем: самоконтролю (44,3%); впевненості у прихильності оточуючого світу (35,4%), переконанням у справедливості світу в цілому (26,1%), контрольованості та справедливості подій (23,5%), цінності власного «Я» (21,4%) тощо.

Що ж до креативності фахівців з соціальної роботи, визначеної за відповідним тестом Г. Нікіфорова, М. Дмитрієвої, В. Снеткова, високий рівень креативного потенціалу виявлено лише у 9,4% досліджуваних осіб. Здебільшого фахівців характеризує його середній рівень (73,7%). При цьому найбільш розвиненими у фахівців є: допитливість (у середньому 9,9 бали) і віра в себе, свої сили (у середньому 7,7 балів). Значно нижчими виявились стійкість та переконливість (у середньому 4,3 бали), вміння мислити абстрактно, «слухова пам'ять», амбіційність, зорова пам'ять, прагнення бути незалежною особистістю, зосередженість на справах (у середньому 3,9; 2,5; 2,4; 2,2; 2,1 бали відповідно). Отримані результати дозволяють припустити, що у фахівців із соціальної роботи доволі слабо розвинуті: здатність навчатись, уміння й навички самостійної творчої діяльності, генерувати творчі ідеї, виходити за межі заданої ситуації тощо.

Крім того за авторською модифікацією методики незавершених речень встановлено *модальність ставлення (позитивне, амбівалентне, негативне) до соціальної роботи*, себе як фахівця і професіонала, власної особистості та її становлення. Виявлено, що лише трохи більше половини досліджуваних (58,6%) готові працювати у сфері соціальної роботи або обрати споріднену спеціальність, 41,4% досліджуваних не уявляють себе як професіонала з соціальної роботи й готові обрати будь-яку іншу професію. При цьому за методикою В. Пантілеєва-С. Століна високий рівень позитивного самоставлення виявлено лише у 43,5% досліджуваних, яких характеризують відносно вищі показники позитивного ставлення до себе, самоповаги, аутосимпатії та ін. За критерієм χ^2 виявлено гендерні відмінності ($p < 0,01$) позитивного самоставлення: серед жінок є більше таких, що характеризуються його високим рівнем (45,8%), ніж серед чоловіків (35,8%), що, на наш погляд, може бути пов'язано з очікуваннями у чоловіків більшої успішності в житті, з одного боку, й низькою заробітною платою й престижністю професії з іншого.

Про незадоволеність власним життям, професійною діяльністю і становленням загалом свідчать й показники психологічного благополуччя фахівців з соціальної роботи, низький рівень якого виявлено у 47,2% осіб. Це, в свою чергу, позначається на здатності фахівців до співпереживання і співчуття у процесі взаємодії з

клієнтами. Так, за методикою І. Юсупова високий рівень емпатії виявлено у 8,1% досліджуваних, середній рівень – у 66,3%, а низький – у 20,5%.

Недостатній рівень становлення особистості фахівців з соціальної роботи констатовано і в *конативно-рефлексивній сфері*. Так, високий рівень її розвитку виявлено лише в 1,3% досліджуваних, вище за середній – у 38,4%, середній – у 30,2%, нижче за середній – у 28,8%, низький – у 1,3% (див. табл. 3), що свідчить про недостатній рівень здатності до дієвості й рефлексивності становлення особистості фахівців.

Зокрема, аналіз показників становлення особистості у конативно-рефлексивній сфері за авторською модифікацією методики незавершених речень засвідчив, що лише 30,9% досліджуваних орієнтовані на самоактуалізацію та самореалізацію у професійній діяльності; 30,6% – на здобуття професійної майстерності, наставництво; 27,8% – формування комунікативних навичок, умінь «слухати і чути»; 24,8% – постійне самовдосконалення, розширення та наповнення новим змістом виконуваних професійних функцій; 23,7% – рефлексію життєвого і професійного досвіду; 19,5% і 19,2% відповідно – кар’єрне і особистісно-професійне зростання; 17,9% – формування лідерських якостей, розширення рольового репертуару з метою ефективної реалізації соціальної політики держави; 16,0% – уникання психічної напруженості та ймовірності виникнення емоційного виснаження чи професійного вигорання, негативних психічних станів, кризових станів.

Крім того за методикою С. Будасі виявлено, що високою адекватною самооцінкою характеризуються лише 53,0% досліджуваних фахівців з соціальної роботи, що свідчить про визнання ними своїх переваг і недоліків, здатність регулювати рівень домагань й адекватно оцінювати власні можливості у процесі надання соціальних послуг населенню. Натомість середній рівень адекватності самооцінки встановлено у 38,7%, а яскраво виражена неадекватність самооцінки (занижена й завищена) – у 8,3% досліджуваних.

Самооцінка позначається на успішності вирішення соціальних проблем відповідно до професійної майстерності й співпраці фахівців з різними категоріями населення, прагнення до професійно-особистісного розвитку й набуття професіоналізму. Так, за опитуванням фахівців за методикою незавершених речень з визначення значущих для них практично-орієнтованих знань та навичок встановлено, що переважна кількість фахівців найбільш важливими (за 5-ти бальною шкалою) вважає: формалізовані знання щодо організації роботи з документами, документообігу; збір та оцінку стану справ на відповідній ділянці роботи інформації (4,3 бали у середньому), організацію контролю, роботи та робочого місця (4,1 бали у середньому). Практично не усвідомлюється фахівцями з соціальної роботи значущість набуття й розвитку професійно-важливих якостей особистості, зокрема, комунікативної толерантності, інтернального локусу контролю, рефлексивності тощо. Водночас, рівень розвитку зазначених якостей є явно недостатнім.

Так, високий рівень комунікативної толерантності як однієї з найголовніших рис особистості фахівця з соціальної роботи виявлено за методикою В. Бойка лише у 43,7% досліджуваних. Отже, у понад половини фахівців є утруднення у взаємодії

з клієнтами, вони не вміють приховати неприємні почуття при взаємодії (7,1%), виявляють нетерпимість до емоційних станів клієнта (5,8%), категоричні й консервативні в оцінках оточуючих людей (в тому числі і клієнтів), здебільшого оцінюють їх, орієнтуючись на себе в якості еталону (4,5%); не вміють вибачати іншим їхні помилки (3,2%), розуміти та приймати індивідуальність іншого (1,9%), схильні підганяти оточуючих, у т. ч. й клієнтів соціальних служб, під себе (3,2%) та перевиховувати їх (3,9%) тощо.

За модифікованою шкалою І-Е Дж. Роттера встановлено, що лише 12,2 % досліджуваних фахівців мають інтернальний локус контролю, характерний для зрілих особистостей. 30,9% досліджуваних мають виражений, а в 57,0% – частково виражений екстернальний локус контролю, що, безперечно ускладнює особистісний розвиток, самореалізацію і становлення особистості у професійній діяльності загалом.

За методикою А. Карпова виявлено, що більше ніж половині фахівців з соціальної роботи властивий низький рівень рефлексії (64,3%), середній – 31,8%, а високий рівень виявлено лише у 3,9% осіб.

Як наслідок, значна частина фахівців не впевнена в досягненні успіху у професійній діяльності, про що, зокрема, свідчать показники їх самоефективності, виявлені за методикою А. Шерера в модифікації А. Бояринцевої. Так, у середньому, показник самоефективності досліджуваних складає 6,3 бали, що нижче за аналогічні показники в інших представників соціономічних професій, зокрема, керівників освітніх організацій, в яких, за даними О. Бондарчук, показник ефективності складає 7,7 балів. При цьому високий рівень самоефективності виявлений лише у 30,5% фахівців із соціальної роботи, іншим властиві її середній (29,1%) і низький (40,4%) рівні. Відповідно такі фахівці, здебільшого спрямовані на процес виконання, а не на продуктивний результат роботи. Примітно, що зі збільшенням стажу у сфері соціальної роботи самоефективність у цілому зростає у працівників жіночої статі ($p < 0,01$).

Отже, отримані результати констатувального етапу емпіричного дослідження становлення особистості фахівців з соціальної роботи свідчать про недостатній рівень становлення їх особистості у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах.

Четвертий розділ «Емпіричне дослідження професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення особистості фахівців з соціальної роботи» присвячено висвітленню соціально-психологічних особливостей та рівнів сформованості професійно-особистісних новоутворень, а саме: самовизначення в якості фахівця з соціальної роботи; проектування (життєконструювання) професійного шляху; саморегуляції, самоствердження, самовдосконалення і самореалізації у професійній діяльності; рефлексії професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху (табл. 4).

Відповідно до авторської моделі професійно-особистісним новоутворенням на стадії професійної підготовки є *самовизначення в якості фахівця*, емпіричними референтами якого відповідно до авторської моделі виступили у: а) *ціннісно-мотиваційній сфері*: просоціальні ціннісні орієнтації, внутрішня мотивація вибору професії та навчальної діяльності, прагнення допомагати людям, потреба у

самоствердженні і самореалізації у соціальній сфері, б) *когнітивно-афективній сфері*: чіткі уявлення щодо професії та шляхи її опанування, позитивне ставлення до професії та до себе як фахівця соціальної роботи (самоставлення), в) *конативно-рефлексивній сфері*: здатність до самоаналізу рівня розвитку професійно-важливих якостей, прагнення здобути професійний досвід, відповідальність і прийняття морально-етичних орієнтирів соціальної роботи.

Таблиця 4

Рівні сформованості професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях професійного становлення фахівців з соціальної роботи

Професійно-особистісні новоутворення	Рівні сформованості (кількість досліджуваних, %)				
	низький	нижче за середній	середній	вище за середній	високий
самовизначення в якості фахівця	1,0	55,2	31,4	12,4	0,0
проектування (життєконструювання) професійного шляху	0,0	36,1	33,0	30,9	0,0
саморегуляції у професійній діяльності	0,0	7,8	25,5	63,7	2,9
самоствердження та самовдосконалення у професійній діяльності	1,4	38,6	41,4	18,6	0,0
самореалізації фахівця як професіонала, досягнення «акме»	0,0	38,0	33,7	28,3	0,0
рефлексії професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху	0,0	1,4	71,2	27,4	0,0
Загальний показник становлення особистості фахівця з соціальної роботи	0,8	40,2	24,6	34,4	0,0

За результатами емпіричного дослідження виявлено недостатній рівень сформованості даного професійно-особистісного новоутворення: встановлено рівень вище за середній у 12,4% осіб, середній – у 31,4%, нижче за середній – у 55,2%, низький – у 1,0% (див. табл. 4), що свідчить про значні утруднення більшої частини досліджуваних у *самовизначенні в якості фахівця* у професійній діяльності на стадії професійної підготовки.

Детальний аналіз даних засвідчив недостатній рівень сформованості *просоціальних цінностей* майбутніх фахівців з соціальної роботи, високий рівень яких виявлено у 27,8%, середній – у 58,8%, низький – у 13,4% досліджуваних. Отже, йдеться про недостатнє прагнення доволі великої кількості фахівців з соціальної роботи приносити користь іншим людям, дбати про щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому) та ін. До того ж високий рівень *внутрішньої мотивації* вибору професійної діяльності виявлено у 33,5% осіб, а високий рівень вияву *потреби у самоствердженні й самовдосконаленні* у майбутній професійній діяльності – лише у 27,8% досліджуваних. Такі результати корелюють із недостатнім рівнем сформованості чітких уявлень щодо професії фахівця з соціальної роботи та шляхів її опанування

для переважної більшості досліджуваних, які характеризуються середнім (54,6%) і низьким (45,4%) рівнями сформованості таких уявлень. Крім того виявлено надзвичайно низьку *здатність до самоаналізу рівня розвитку професійно-важливих якостей* у 77,7% досліджуваних; переважно середній рівень усвідомлення *потреби бути професійно компетентним працівником* (87,6%); низький і середній рівні сформованості *морально-етичних орієнтирів* (52,6% і 46,4% досліджуваних відповідно), що свідчить про неналежний рівень усвідомлення й прийняття відповідальності за власний вибір професії, зміст роботи у професійній галузі, недостатній рівень самостійності прийняття рішень тощо. При цьому у досліджуваних виявлено статистично значущі відмінності на рівні тенденції за статтю: у майбутніх фахівців жіночої статі рівень усвідомлення й прийняття відповідальності нижче, ніж у чоловіків ($p = 0,1$).

На стадії професійної адаптації основним професійно-особистісним новоутворенням є *проектування (життєконструювання) професійного шляху*, емпіричними референтами якого виступили у: а) *ціннісно-мотиваційній сфері*: внутрішня мотивація професійної діяльності, спрямованість на проектування професійного шляху, ціннісні уявлення щодо становлення у професійній діяльності, б) *когнітивно-афективній*: емоційно-ціннісне ставлення до проектування себе як фахівця і професіонала, самопізнання, самоідентифікація з професією, в) *конативно-рефлексивній*: опанування багатофункціонального рольового репертуару, здатність до рефлексії професійної діяльності, інтернальний локус контролю.

У цілому встановлено недостатній рівень сформованості проектування професійного шляху як професійно-особистісного новоутворення, зокрема, рівень вище за середній виявлено лише у 30,9% досліджуваних, середній – у 33,0% і нижче за середній – у 36,1% осіб. При цьому доволі незначна кількість досліджуваних фахівців характеризуються високими рівнями: *спрямованості на проектування професійного шляху* (27,7% фахівців); *внутрішньої мотивації професійної діяльності у сфері соціальної роботи* (23,4%); *ціннісними уявленнями щодо професійного становлення у сфері соціальної роботи* (14,9%). Виявлено і недостатній рівень *емоційно-ціннісного ставлення до самопроектування себе як фахівця з соціальної роботи*, високий рівень якого становить 27,7%, *самоідентифікації досліджуваних з професією у сфері соціальної роботи*, високий рівень властивий лише 44,7% досліджуваним ($p < 0,05$). До того ж лише третя частина фахівців виявила високий рівень (31,9%) і *прагне пізнати себе, зрозуміти й внести корективи у свій розвиток і професійне становлення*, з них – 78,7% мають низький рівень *рефлексії професійної діяльності*, зокрема ступінь рефлексивності чоловіків залежить від освіти, місця проживання ($p < 0,01$). Ситуація ускладнюється тим, що лише 9,6% досліджуваних на цій стадії професійного становлення характеризуються *інтернальним локусом контролю*.

На стадії формування професійної компетентності основним професійно-особистісним новоутворенням є *саморегуляція у професійній діяльності*, емпіричними референтами якого відповідно до авторської моделі виступають у:

а) *ціннісно-мотиваційній сфері*: сформована індивідуальна система духовних, загальнолюдських і професійних цінностей, смислу життя і професійної діяльності; прагнення до професійного зростання; вдосконалення та саморозвитку; б) *когнітивно-афективній*: усвідомлення та прийняття норм професійної діяльності; самоприйняття себе як фахівця; самоповага, адекватна самооцінка; в) *конативно-рефлексивній*: самоконтроль, толерантність у взаємодії; самоефективність у сфері соціальної роботи; автономія (самостійність). За результатами емпіричного дослідження виявлено недостатній рівень сформованості й даного професійно-особистісного новоутворення, високий рівень якого виявлено лише в 2,9% досліджуваних, вище за середній – у 63,7%, середній – у 25,5%, нижче за середній – у 7,8 (див. табл. 4).

Детальний аналіз даних свідчить, що такий стан речей зумовлений недостатнім рівнем сформованості *духовних, загальнолюдських і професійних цінностей*, смислу життя й професійної діяльності, високий рівень яких встановлено лише у 21,6% досліджуваних; *прагнення до професійного зростання; вдосконалення та саморозвитку* – у 11,2%. Крім того далеко не всі фахівці характеризуються високими рівнями: *усвідомлення та прийняття норм професійної діяльності* (64,7% досліджуваних); *толерантності* (56,9%); *само прийняття* (60,8%), *самоповаги* (35,3%), *адекватної самооцінки* (56,9%), *самоконтролю* (52,9%) й *самоефективності* (33,3%).

Отже, значна частина фахівців з соціальної роботи на стадії формування професійної компетентності нездатні до саморегуляції; здебільшого не можуть визначити та поставити перед собою чітко означену мету, спланувати хід дій щодо її досягнення, коригувати результат у відповідності до обставин і досягати поставлених завдань.

На стадії формування професійної майстерності основним професійно-особистісним новоутворенням є *самоствердження та самовдосконалення у професійній діяльності*, емпіричними референтами якого виступили у: а) *ціннісно-мотиваційній сфері*: умотивованість на досягнення успіхів та ідеалу фахівця у сфері соціальної роботи, внутрішньої гармонії; цінність професійної взаємодії; потреба реалізувати творче «Я»; б) *когнітивно-афективній*: цілеспрямованість та осмисленість професійного шляху; обізнаність щодо шляхів формування професійної компетентності; психологічне благополуччя; в) *конативно-рефлексивній*: самоорганізація професійної діяльності, кар'єрне зростання; набуття позитивного іміджу фахівця з соціальної роботи; рефлексивність; професіоналізм. Одержані результати свідчать про недостатній рівень самоствердження та самовдосконалення в професійній діяльності, високий рівень якого відсутній; рівень вище за середній виявлено у 18,6%, середній – у 41,4%, нижче за середній – у 38,6%, низький – в 1,4% (див. табл. 4).

Це зумовлено тим, що високий рівень *умотивованості на досягнення успіхів у професії, ідеалу фахівця з соціальної роботи*, внутрішньої гармонії встановлено лише у 31,4%, а *прагнення до самовдосконалення й самоорганізації* (раціонального розподілу особистого й професійного часу) – у 48,6% і 22,9% респондентів

відповідно. При цьому в значній частини досліджуваних фахівців виявлені низькі рівні сформованості: *цінностей професійної взаємодії* (65,7%); *рефлексії* (57,1%); *потреби реалізувати творче «Я»* і, загалом, *креативного потенціалу* (40,0%), *емпатії* (22,9%); *професійної компетентності* (22,9%).

Викликають тривогу дані щодо *психологічного благополуччя фахівців*, високий рівень якого констатований у 48,6% досліджуваних. Отже, лише близько половини фахівців з соціальної роботи задоволені власним життям, професійною діяльністю і становленням загалом.

У цілому на даній стадії професійного становлення йдеться про утруднення в особистісному розвитку значної частини фахівців, що пов'язані з відсутністю схильності до самоаналізу, низькою здатністю до рефлексії власного особистісного й професійного досвіду, творчого розвитку, недостатнім прагненням до самовдосконалення, самоствердження і самореалізації у професійній діяльності тощо.

На стадії вдосконалення професійної майстерності і передачі досвіду основним професійно-особистісним новоутворенням є *самореалізація фахівця як професіонала, досягнення «акме»*, емпіричними референтами якого виступають у: а) *ціннісно-мотиваційній сфері*: цінність самореалізації, ціннісного ставлення до себе як професіонала, майстра; прагнення досягнути найвищого рівня професіоналізму й професійної майстерності; б) *когнітивно-афективній*: самоприйняття себе як професіонала з соціальної роботи; креативність, знання шляхів передачі власного досвіду як фахівця-майстра; задоволеність професійною діяльністю, б) *когнітивно-рефлексивній*: максимальна реалізація потенціалу у професійній діяльності; особистісне й професійне зростання; внесення власного доробку у покращення соціальної роботи; наставницька діяльність тощо.

Одержані результати свідчать про недостатній рівень самореалізації фахівця як професіонала, досягнення «акме»: рівень вище за середній виявлено у 28,3%, середній – у 33,7%, нижче за середній – у 38,0% досліджуваних (див. табл. 4). За результатами дослідження окремих показників становлення особистості фахівців з соціальної роботи на даній стадії визначено, що їх високі рівні характерні для доволі незначної кількості фахівців, зокрема, йдеться про: *ціннісне ставлення до самореалізації фахівців у професійній діяльності* (28,3%); *цінність власного «Я», власної особистості* (63,0%); *прийняття (самоприйняття) себе як професіонала* (37,0%); *здатність творчо здійснювати професійну діяльність* (41,9%), *максимально реалізувати свій потенціал* (28,3%), *задоволеність професійною діяльністю у сфері соціальної роботи* (30,4%) тощо. При цьому *прагнення фахівців досягнути найвищого рівня професіоналізму, набутти професійної майстерності у сфері соціальної роботи* сформовано на низькому (41,3%) і середньому (58,7%) рівнях.

Щодо *наставництва* як почесної місії досвідчених фахівців з соціальної роботи встановлено, що більшість досліджуваних характеризуються низьким (56,5%) і середнім (43,4%) рівнями такої професійної активності. При цьому *внести власний доробок у покращення соціальної роботи* прагнуть лише 21,7% осіб.

На післятрудовай стадії основним професійно-особистісним новоутворенням є *рефлексія професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого*

шляху, емпіричними референтами якого виступили у: а) *ціннісно-мотиваційній сфері*: цінність осмислення власного професійного досвіду й самотворення смислу подальшого життєвого шляху; б) *когнітивно-афективній*: усвідомлення смислу подальшого життєвого шляху; суб'єктивна інтерпретація професійного успіху (невдач); задоволеність професійними досягненнями; в) *конативно-рефлексивній*: здатність до зміни соціальної ролі; рефлексивна довіра до себе; рефлексія подальшого життєвого шляху та формування нових цінностей. Як і на попередній стадії професіоналізації встановлено недостатній рівень сформованості даного професійно-особистісного новоутворення: рівень вище за середній виявлено у 27,4%, середній – у 71,2%, нижче за середній – у 1,4 (див. табл. 4), що свідчить про недостатній рівень рефлексії професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху.

За результатами дослідження встановлено, що лише для третьої частини досліджуваних (28,8%) актуальною є цінність осмислення власного професійного досвіду, оцінка її з позиції соціальної значущості. Проте зміна професійної спрямованості особистості як своєрідної установки на професійну діяльність є психічною властивістю фахівця, що відображає мотиви, установки, світогляд, цілі подальшого професійного шляху і свідчить про високий рівень (63%) осмислення потреби становлення, саморозкриття і породжує нові знання щодо власних можливостей самоздійснення, але щодо здатності реалізувати особистісний потенціал фахівцем виявлено низький рівень (39,7%). При цьому в якості критеріїв оцінювання й інтерпретації професійного успіху фахівці обирають: добросовісну, ефективну та результативну соціальну роботу (46,6%); визнання, гідну зарплату й соціальне забезпечення фахівця (38,9%); можливість самореалізуватись як професіонал, кар'єрне зростання (31,7%); особистісне й професійне зростання (30,7%); прагнення принести користь суспільству (22,7%); самоосвіту, самовдосконалення й рефлексію професійного й особистісного становлення (18,2%); альтруїзм (6,7%); володіння комунікативними, лідерськими здібностями (5,8%). Установлено високий рівень досягнення професійного успіху лише у 13,7% досліджуваних, середній рівень виявили 67,1% осіб, а низький – 19,2%. Разом з тим, лише 38,4% фахівців демонструють високий рівень задоволеності професійними досягненнями.

Високий рівень довіри до себе виявлено у 43,8% досліджуваних; при цьому 42,5% з них орієнтовані на пошук смислу подальшого життєвого шляху та формування нових цінностей. Водночас високий рівень здатності до зміни соціальної ролі констатовано лише у 17,8% фахівців, які перебувають на післятрудовай стадії професіоналізації.

За узагальненням одержаних результатів визначено рівні становлення особистості фахівців з соціальної роботи в цілому: вище за середній (34,4%), середній (24,6%), нижче за середній (40,2%) і низький (0,8%). Фахівців із високим рівнем становлення особистості на констатувальному етапі емпіричного дослідження виявлено не було.

При цьому за результатами дисперсійного аналізу констатовано статистично значущі відмінності становлення особистості фахівців залежно від гендерно-вікових й організаційно-професійних особливостей. Зокрема, виявлено: вищі показники

становлення особистості фахівців жіночої статі, ніж працівників чоловічої статі ($p < 0,01$); фахівців соціальних служб міста порівняно з працівниками сільської місцевості ($p < 0,01$) і, на рівні тенденції $p = 0,1$, у фахівців зі зростанням стажу роботи.

Отже, за результатами констатувального етапу емпіричного дослідження визначено недостатній рівень сформованості професійно-особистісних новоутворень як на різних стадіях становлення особистості фахівців з соціальної роботи, так і в цілому. Це свідчить про доцільність соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи на різних стадіях його професіоналізації.

У п'ятому розділі *«Соціально-психологічний супровід становлення особистості фахівця з соціальної роботи у процесі його професіоналізації»* висвітлено систему соціально-психологічного супроводу професіоналізації фахівців з соціальної роботи у навчальній і практичній професійній діяльності; обґрунтовано програму сприяння становленню особистості фахівця з соціальної роботи на рівнях базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), первинної професіоналізації (стадіях професійної адаптації та формування професійної компетентності) і вторинної професіоналізації (на стадіях самоствердження та самовдосконалення, самореалізації у професійній діяльності, післятрудовай стадії).

За узагальненням результатів дослідження (А. Анохіна, М. Бітянової, О. Брюховецької, О. Казакової, О. Кокуна, О. Обухової, Ю. Слюсарєва, Н. Чепелевої та ін.) соціально-психологічний супровід професіоналізації фахівця з соціальної роботи визначено як сукупність заходів, спрямованих на створення оптимальних умов для ефективної адаптації до навчальної / професійної діяльності, взаємодії між усіма ланками освітнього процесу / професійної діяльності, що забезпечує формування професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення особистості фахівців з соціальної роботи (самовизначення в якості фахівця з соціальної роботи; проектування (життєконструювання) професійного шляху; саморегуляції, самоствердження, самовдосконалення і самореалізації у професійній діяльності; рефлексії професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху). Успішна організація соціально-психологічного супроводу сприяє особистісному зростанню і становленню особистості фахівця, входженню до тієї зони розвитку, яку він прагне опанувати.

Відповідно виокремлено *компоненти* соціально-психологічного супроводу становлення фахівців у процесі його професіоналізації (А. Анохін, М. Бітянова, О. Брюховецька та ін.): *цільовий* (мета і завдання соціально-психологічного супроводу), *змістовно-операційний* (принципи і напрями супроводу, умови формування професійно-особистісних новоутворень, етапи соціально-психологічного супроводу професіоналізації, критерії та показники становлення, форми і засоби становлення, форми соціально-психологічного супроводу) та *результативний* (очікувані результати, сформованість професійно-особистісних новоутворень у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній і конативно-рефлексивній сферах на різних стадіях становлення особистості фахівців з соціальної роботи) (рис. 1).

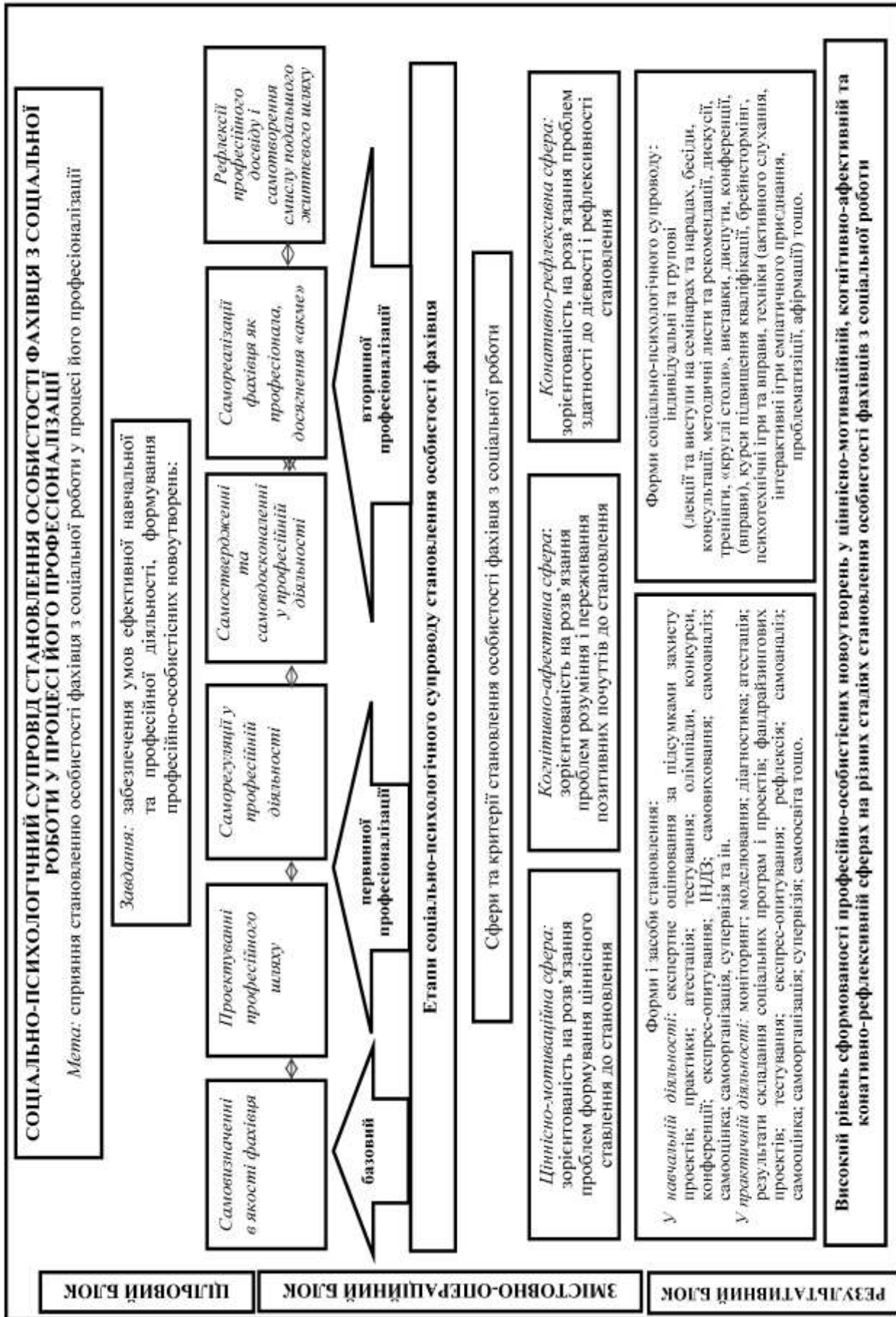

Рис. 1. Модель соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи у процесі професіоналізації

Цільовий компонент соціально-психологічного супроводу визначає *мету* (сприяння становленню особистості фахівця з соціальної роботи у процесі його професіоналізації) і *завдання*: забезпечення умов ефективної й продуктивної навчальної та професійної діяльності, формування професійно-особистісних новоутворень у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній та конативно-рефлексивній сферах на різних стадіях становлення.

У межах *змістовно-операційного компоненту* охарактеризовано: принципи, напрями, умови, етапи, форми й засоби соціально-психологічного супроводу. Організація і проведення супроводу становлення потребує дотримання *принципів*: індивідуального підходу, цілеспрямованості, гуманізації, активності й самостійності, науковості, превентивності та ін. Серед *напрямів* виокремлено: 1) *просвітницький* (спрямований на інформування фахівців щодо актуальних завдань, соціально-психологічних особливостей становлення у сфері соціальної роботи, формування професійної культури, професійної компетентності, ціннісних орієнтацій тощо, здійснення просвітницької роботи з фахівцями (студентами чи працюючими) через застосування різноманітних інтерактивних форм і методів); 2) *консультативний* (системна діяльність соціально-психологічної служби закладу вищої освіти (соціальної служби), спрямована на моніторинг, діагностику та корекцію рівнів сформованості соціально-психологічних особливостей та професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення відповідно до ціннісно-мотиваційної, когнітивно-афективної та конативно-рефлексивної сфер; 3) *корекційно-розвивальний* (діяльність, спрямовану на формування (корекцію і розвиток) ціннісного ставлення до становлення, розуміння та переживання позитивних переживань і дієвості та рефлексивності становлення).

Умовами формування професійно-особистісних новоутворень визнано: *організацію спеціального соціально-психологічного навчання*, що сприятиме становленню особистості фахівців; *формування ціннісного ставлення* до професії та до себе як фахівця; *сприяння розумінню й усвідомленню* власного становлення до соціальної роботи як місії захисту населення від негативного впливу деструктивних соціальних явищ; *усвідомлення вимог* до індивідуально-психологічних та професійних якостей фахівця як суб'єкта діяльності в складних умовах сьогодення; *розвиток здатності до самоаналізу* рівня розвитку професійно-важливих якостей фахівців з соціальної роботи, складання й реалізації індивідуальних програм професійної саморозвитку особистості.

До *етапів соціально-психологічного супроводу становлення* віднесено: 1) *базовий етап*, який передбачає: а) опосередковане становлення у процесі опанування навчальних дисциплін, професійної практики (формування професійних знань, умінь і навичок, ціннісних орієнтацій, здатність до самоаналізу); б) пряме або безпосереднє становлення як в освітньому процесі, так і в практичній професійній діяльності під керівництвом і контролем соціально-психологічної служби закладу (моніторинг, розвиток, вдосконалення, корекція); 2) *етап первинної професіоналізації* охоплює стадії професійної адаптації та формування професійної компетентності і сприяє формуванню й вдосконаленню професійних знань, вмінь й навичок, апробованих в діях і засвоєних особистістю як найбільш ефективні, самоприйняття себе як фахівця з соціальної роботи (під керівництвом соціально-

психологічної служби організацій та установ Департаменту соціального захисту та / або консультативних центрів при ОТГ); 3) *етап вторинної професіоналізації* охоплює стадії самоствердження, самовдосконалення та самореалізації у професійній діяльності і полягає у здійсненні діяльності, спрямованої на саморозвиток, самоорганізацію, самовдосконалення, самоздійснення, самореалізацію фахівця як професіонала, досягнення «акме», набуття рефлексивного рівня професійної майстерності, внесення власного доробку у покращення соціальної роботи, наставницьку діяльність) (під керівництвом працівників соціально-психологічної служби організації Департаменту соціального захисту та / або консультативних центрів при ОТГ). Спираючись на технологічний підхід Л. Карамушки, кожний етап містить інформаційно-смысловий, діагностичний, корекційно-розвивальний компоненти, крім того, обов'язковим є виконання творчих домашніх завдань.

Формами соціально-психологічного супроводу виступають індивідуальні та групові: лекції та виступи на семінарах та нарадах, бесіди, консультації, методичні листи та рекомендації, дискусії, тренінги, «круглі столи», виставки, диспути, конференції, вправи, курси підвищення кваліфікації, брейнстормінг, психотехнічні ігри та вправи, техніки (активного слухання, інтерактивні ігри емпатичного приєднання, проблематизації, афірмації) тощо.

Серед форм і засобів становлення особистості фахівця, що реалізуються: як у процесі *професійної підготовки* (експертне оцінювання за підсумками захисту проєктів; практики; атестація; тестування; олімпіади, конкурси, конференції; експрес-опитування; ІНДЗ; самовиховання; самоаналіз; самооцінка; самоорганізація, супервізія та ін.), так і в *практичній діяльності* (моніторинг; моделювання; діагностика; атестація; результати складання соціальних програм і проєктів; фандрайзингових проєктів; тестування; експрес-опитування; рефлексія; самоаналіз; самооцінка; самоорганізація; супервізія; самоосвіта тощо).

Однією з основних форм забезпечення соціально-психологічного супроводу й сприяння становленню особистості фахівців з соціальної роботи на рівнях базової професійної підготовки, первинної і вторинної професіоналізації є, на наш погляд, *тренінг*, який дозволяє вирішити комплекс проблем щодо формування ціннісно-мотиваційної, когнітивно-афективної та конативно-рефлексивної складових означеного процесу. Так, розроблено тренінгову програму «Психологія становлення особистості фахівця з соціальної роботи», яка розрахована на 5 тренінгових сесій (90 годин). *Перша сесія* спрямована на формування ціннісного ставлення до становлення особистості фахівця у сфері соціальної роботи; *друга* – на розуміння й усвідомлення фахівцем процесу становлення у сфері соціальної роботи, усвідомлення актуальних завдань соціальної роботи; *третья* забезпечує розуміння специфіки професійної діяльності, професійно-важливих якостей якими має володіти фахівець, особливості його іміджу; *четверта* – самовдосконалення і самореалізацію фахівця, складові і чинники, що забезпечують професійний успіх, бажання приносити користь своїм клієнтам і суспільству тощо; *п'ята* – здатність до становлення у професійній діяльності, професійної взаємодії з клієнтами, уміння і навички прийняття рішень у ситуаціях власного та суспільного життя, відповідальність за прийняті рішення тощо. Також на всіх етапах передбачено

консультації за запитом фахівців, які відповідно до етапу професіоналізації здійснюються практичними психологами закладів вищої освіти або працівниками соціально-психологічної служби організації Департаменту соціального захисту чи консультативних центрів при ОТГ.

На етапі професійної підготовки *інформаційно-сміслова складова* реалізується через спецкурси («Інноваційні методики в соціальній роботі», «Етика та професійне становлення соціального працівника» та ін.), лекції, консультації, конкурси, конференції, індивідуальні навчально-дослідні завдання, дискусії, дипломні проекти, курсові та ін.

Діагностичний компонент уможливорює діагностику рівня прояву ціннісного ставлення до становлення, розуміння й усвідомлення фахівцем власного становлення у сфері соціальної роботи, його професійно-важливих якостей, чинників і складових, що забезпечують професійний успіх, спонукають до самовдосконалення, професійного становлення й прийняття управлінських рішень у професійній діяльності фахівця з соціальної роботи (методика М. Алексєєвої «Мотиви навчання», «Техніку самовизначення: що ви хочете змінити та яким ви хочете стати», «Таємна сила куба» (Л. Журавська), аналітичні завдання на визначення локусу контролю, авторські методики незавершених речень «Розуміння й усвідомлення становлення у сфері соціальної роботи» та ін.)

Корекційно-розвивальний компонент реалізується через супервізію, інтерактивні методики («Чи готовий я до професійного становлення? та ін.», тренінги «Тренінг особистісного зростання у професійній діяльності», «Тренінг комунікативності», «Я – фахівець, Я – Лідер», аналіз конкретних ситуацій (вирішення проблем взаємодії, супроводу клієнта та ін.), рольові ігри, що уможливають усвідомлення, розуміння й аналіз власних професійно важливих якостей особистості та можливостей їх розвитку у навчально-професійній діяльності.

Творчі домашні завдання передбачають написання есе: «Яким має бути сучасний фахівець із соціальної роботи?», проектну діяльність з розробки проекту етичного та професійного кодексу фахівця (соціального працівника), завдання для роздумів з проблемних питань навчально-професійної діяльності майбутніх фахівців та ін.)

На етапах первинної і вторинної професіоналізації соціально-психологічний супровід становлення особистості фахівця у практичній професійній діяльності охоплює стадії професійної адаптації, формування професійної компетентності, професійної майстерності, вдосконалення професійної майстерності і передачі досвіду та післятрудоу.

Інформаційно-смісловий компонент супроводу становлення фахівця у практичній діяльності реалізується через лекції, індивідуальні та групові бесіди, дискусії, презентації, курси підвищення кваліфікації, консультації та ін., спрямовані на вдосконалення знань фахівців, формування професійної компетентності, опанування нових типів комунікативної і професійної взаємодії, інноваційними методами, засобів і форм роботи тощо.

Діагностичний компонент супроводу передбачає моніторинг і діагностику як результативності професійної діяльності, так і професійно-особистісних якостей

фахівців, експрес-опитування, атестацію фахівців; оцінку за виконання завдань по складанню соціальних програм і проектів, фандрайзингових проектів, тестування, аналітичні завдання та ін. (модифікований варіант методики О. Бондарчук, Л. Карамушки «Мотиви професійного становлення фахівців з соціальної роботи», методика «Діагностика стратегії прийняття управлінських рішень?» та ін.)

Корекційно-розвивальний компоненти спрямований на створення умов і пошук шляхів ефективного становлення, вдосконалення професійної компетентності й набуття професійної майстерності як важливих складових професійного становлення фахівця з соціальної роботи.. Найбільш широкого вжитку набули тренінги професійних навичок, рефлексивно-розвиваюча діагностика, соціально-психологічні та професійно-психологічні тренінги особистісно-професійного розвитку та підвищення соціально-професійної і психолого-педагогічної компетентності, техніки аутотренінгу саморозвитку, моніторинг особистісно-професійного становлення, ситуативно-рольові ігри з розвитку навичок вирішення завдань соціальної роботи, психологічне консультування з проблем особистісно-професійного розвитку, проектування альтернативних сценаріїв професійного життя у сфері соціальної роботи, практикум вдосконалення навичок оптимальної суб'єкт-суб'єктної і суб'єкт-об'єктної взаємодії, ретроспекція професійного життя фахівця з соціальної роботи тощо (зокрема, тренінги «Розвиток професійної ідентичності як засіб професійно-творчого становлення фахівця», «Ефективність професійної взаємодії фахівця з соціальної роботи» та ін., елементи арт-терапії, психотехніки (метафора, конфронтація та ін.), психогімнастика та проєктивний малюнок («Моя професія» та ін.), тест самоорганізації «Чи організована ви людина?», ділові ігри опанувати техніками встановлення і підтримки соціально-психологічного контакту, вправи, що підвищують здатність до *рефлексії* власної поведінки, особистісних змін, отримання зворотного зв'язку («Валіза», «М'ясорубка» та ін.)

На даному етапі супроводу пропонуються творчі завдання, як: «Професійно-важливі якості як важлива складова успішного становлення фахівця з соціальної роботи у професійній діяльності», «Самовдосконалення – шлях до самореалізації у професійній діяльності, досягнення «акме», моделювання (проєктивний малюнок) психологічного портрету фахівця, його іміджу, складання плану професійного шляху тощо.

Результативний компонент соціально-психологічного супроводу спрямований на оцінювання результативності становлення особистості фахівця у ціннісно-мотиваційній, когнітивно-афективній і конативно-рефлексивній сферах сформованості професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення тощо.

З метою апробації і впровадження моделі соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівців з соціальної роботи було створено 3 експериментальні та 3 контрольні групи. До першої експериментальної і контрольної груп було включено 95 студентів спеціальності «Соціальна робота» Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (48 осіб – експериментальна, 47 осіб – контрольна групи). В експериментальній групі соціально-психологічний супровід професійної підготовки мав цілісний характер і здійснювався відповідно до розробленої нами авторської програми сприяння

становленню особистості майбутнього фахівця з соціальної роботи. У контрольній групі професійна підготовка носила виключно традиційний характер відповідно до освітньої програми спеціальності «Соціальна робота».

До другої експериментальної і контрольної груп було включено фахівців з соціальної роботи, які знаходилися на етапі первинної професіоналізації: 25 осіб – експериментальна, 25 осіб – контрольна групи.

До третьої експериментальної і контрольної груп було включено фахівців з соціальної роботи, які знаходилися на етапі вторинної професіоналізації: 25 осіб – експериментальна, 25 осіб – контрольна групи.

У другій і третій експериментальних групах соціально-психологічний супровід здійснювався на базі соціальних служб Департаменту соціального захисту населення, Територіальних центрів соціального обслуговування, Пенсійних фондів та ін.

Контрольні групи складали фахівці з соціальної роботи, які працювали в звичайному режимі відповідно до своїх функціональних обов'язків.

Отримані за діагностичними зрізами (до початку і після формувального експерименту) за тими ж методиками, що й на констатувальному етапі емпіричного дослідження, дані експериментальної та контрольної груп піддавалися порівняльному аналізу за G-критерієм знаків і критерієм χ^2 .

Аналіз результатів упровадження авторської моделі соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи довів її ефективність. Про це свідчить позитивна динаміка рівнів становлення особистості фахівців з усіх експериментальних груп (табл. 5).

Таблиця 5

Порівняльний аналіз рівнів становлення особистості фахівців з соціальної роботи до (I зріз) і після (II зріз) формувального експерименту

Групи	Рівні становлення особистості, кількість досліджуваних у %									
	I зріз					II зріз				
	низький	нижче за середній	середній	вище за середній	високий	низький	нижче за середній	середній	вище за середній	високий
<i>Стадія базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти)</i>										
Експериментальна 1	8,3	35,4	33,3	22,9	8,3	4,2*	10,4*	45,8*	27,1*	12,5*
Контрольна 1	8,5	29,8	40,4	21,3	8,5	6,4	29,8	42,6	19,1	2,1
<i>Стадія первинної професіоналізації (професійної адаптації)</i>										
Експериментальна 2	0,0	36,0	32,0	32,0	0,0	0,0*	16,0*	24,0*	44,0*	16,0*
Контрольна 2	0,0	34,0	34,0	32,0	0,0	0,0	28,0	36,6	36,0	0,0
<i>Стадія вторинної професіоналізації (наставництва)</i>										
Експериментальна 3	0,0	36,0	36,0	28,0	0,0	0,0*	12,0*	32,0*	44,0*	12,0*
Контрольна 3	0,0	36,0	40,0	24,0	0,0	0,0	36,0	28,0	36,0	0,0

Примітка. * – рівень статистичної значущості $p < 0,05$.

Як видно з табл. 5, отримані дані першого та другого зрізів свідчать про те, що в *експериментальній* групі в результаті формувального експерименту зафіксовано статистично значущі зміни на стадії: а) *базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти)*: зменшення кількості осіб з низьким (з 8,3% до 4,2%), нижче за середній (з 35,4% до 10,4%) та збільшення кількості досліджуваних з середнім (з 33,3% до 45,8%), вище за середній (з 22,9% до 27,1%) і високим (з 8,3% до 12,5%) рівнями становлення особистості ($p < 0,05$); б) *первинної професіоналізації (професійної адаптації)*: зменшення кількості осіб з нижче за середній (з 36,0% до 16,0%) та з середнім (з 32,0% до 24,0%), збільшення кількості досліджуваних з вище за середній (з 32,0% до 44,0%) і високим (з 0% до 16,0%) рівнями становлення особистості ($p < 0,05$); в) *вторинної професіоналізації (наставництва)*: зменшення кількості осіб з нижче за середній (з 36,0% до 12,0%) та середнім (з 36,0% до 32,0%) і збільшення кількості досліджуваних з вище за середній (з 28,0% до 44,0%) і високим (з 0% до 12,0%) рівнями становлення особистості ($p < 0,05$).

Варто відзначити, що серед досліджуваних експериментальних груп зросла результативність діяльності у сфері соціальної роботи, сформувалась позитивна установка щодо себе як фахівця, так і стосовно інших людей – клієнтів соціальної служби. Вони стали більш схильними дотримуватися морально-етичних орієнтирів у професійній діяльності, набули впевненості в собі, більшої активності й самостійності тощо.

Натомість у контрольних групах статистично значущої позитивної динаміки у рівнях становлення особистості зафіксовано не було, а зміни у показниках становлення особистості були незначними й мали випадковий характер.

Отже, у цілому, результати формувального експерименту підтвердили висунуту на початку експерименту гіпотезу, і довели, що соціально-психологічний супровід професіоналізації особистості фахівця з соціальної роботи у закладах освіти є надзвичайно актуальним і необхідним у сприянні становленню особистості, і як наслідок – у проектуванні (побудови) власного професійного шляху, самореалізації у професійній діяльності в складних і мінливих умовах сьогодення.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлені результати вивчення проблеми становлення особистості фахівця з соціальної роботи; теоретично обґрунтовано й експериментально досліджено зміст, соціально-психологічні особливості, сфери, показники та умови становлення особистості фахівця з соціальної роботи; розкрито особливості соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи на різних стадіях професіоналізації.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки

1. Виокремлено *основні теоретико-методологічні підходи до становлення особистості* загалом і особистості фахівця зокрема як: а) прагнення до особистісної цілісності та зростання через подолання певних протиріч і внутрішньо-особистісних конфліктів; б) функціонування під впливом соціального середовища, коли у процесі навчання набувається здатність до саморегуляції, самоконтролю і самоефективності; в) особистісного зростання людини як вільної істоти, яка перебуває у постійному

процесі самоактуалізації, самореалізації саморозвитку особистості; г) формування нових психологічних якостей – новоутворень у процесі цілеспрямованої активності самої людини, провідної для певного віку діяльності; д) набуття суб'єктності у процесі освоєння смислу, цілей, завдань і способів перетворення навколишньої дійсності й власної особистості, яка конструює своє майбутнє; ж) самовизначення і самоствердження особистості як такої, що має ціннісно-смислову природу та виражається в активному ставленні людини до самої себе і навколишньої дійсності, досягненні особистістю «акме»; з) саморозвитку як актуалізованого, усвідомленого і самокерованого процесу змін, саморуху і самотворення; к) самопроектування як здатність особистості створити свій особистісний проект розвитку та реалізувати його вибудовувати власний смисловий простір, розвивати відповідальне, авторське ставлення до себе як до зрілої особистості тощо.

За узагальненням даних підходів *становлення особистості* визначено як цілісний процес розгортання взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою та оточуючим світом потенцій (особистісних якостей, властивостей, рис), зумовлений потребами у самовизначенні, саморозвитку й самореалізації у різних сферах життєдіяльності.

Показано, що процес становлення особистості набуває своєї специфіки відповідно до професійної діяльності. Відповідно *становлення особистості фахівця* запропоновано розглядати як багаторівневий соціально-психологічний феномен, що характеризує складний, неперервний процес активної взаємодії особистості та професійного середовища, внаслідок якої здійснюється самовизначення у професійній діяльності, професійний саморозвиток й самореалізація. Виокремлено такі *стадії* розгортання становлення особистості фахівця: професійної підготовки, професійної адаптації; формування професійної компетентності; формування професійної майстерності; вдосконалення професійної майстерності та передачі досвіду; післятрудова.

2. Визначено *соціально-психологічні особливості становлення особистості фахівця з соціальної роботи*, які обумовлені її змістом і функціями як інструменту реалізації соціальної політики щодо надання соціальних послуг населенню: а) *приналежність до професії типу «людина-людина»*, що базується на суб'єкт-суб'єктній взаємодії, має гетерохронний характер з тенденцією до постійного ускладнення, урізноманітнення видів роботи з метою поліпшення життєвої ситуації й захисту людей, що зумовлює її яскраво виражений *гуманістичний зміст*; б) *творчий характер* через переважання нестандартних проблемних ситуацій, виражену *попереджувальну* і прогностичну природу розв'язуваних завдань; в) достатньо жорсткі *вимоги до індивідуально-психологічних та професійних якостей фахівця як суб'єкта діяльності* і його професіоналізму в розробленні й реалізації різноманітних соціальних проектів, програм та ін.; г) *висока інформативна насиченість*, зумовлена новими вимогами до соціальної роботи за різними підставами відповідно до європейських стандартів; д) *багатофункціональність*, постійне розширення та наповнення професійних функцій новим змістом і виконуваних відповідно до них соціальних ролей у відповідь на виклики перманентно змінюваних соціальних умов; ж) *значна психічна напруженість* та

ймовірність виникнення емоційного виснаження й вигорання, негативних психічних станів через високу персональну відповідальність фахівців за результати власної діяльності дефіциту часу і постійних ризиків тощо.

З урахуванням визначеної специфіки розроблено й обґрунтовано *концептуальну модель становлення особистості фахівця з соціальної роботи* як соціально-психологічного феномена, що являє собою складний, перманентний процес активної взаємодії особистості та соціуму, зумовлений потребами самовизначення, саморозвитку, самовдосконалення й самореалізації фахівця як професіонала у сфері соціального захисту і надання соціальних послуг різним категоріям населення. Показано, що становлення особистості фахівця з соціальної роботи відбувається в таких *сферах*: *ціннісно-мотиваційній* (критерій – ціннісне ставлення до становлення особистості фахівця); *когнітивно-афективній* (критерій – розуміння й усвідомлення процесу становлення та переживання відповідних позитивних почуттів); *конативно-рефлексивній* (критерій – дієвість і рефлексивність становлення).

Виокремлено *професійно-особистісні новоутворення на різних стадіях професійного становлення*: самовизначення в якості фахівця (на стадії професійної підготовки); проектування (життеконструювання) професійного шляху (на стадії професійної адаптації); саморегуляції у професійній діяльності (на стадії формування професійної компетентності); самоствердження та самовдосконалення у професійній діяльності (на стадії формування професійної майстерності); самореалізації фахівця як професіонала, досягнення «акме» (на стадії вдосконалення професійної майстерності і передачі досвіду); рефлексії професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху (на післятрудовій стадії) тощо.

3. За результатами емпіричного дослідження виявлено *недостатній рівень становлення особистості фахівців з соціальної роботи у сферах*: *ціннісно-смисловій* (суперечливу структуру ціннісних орієнтацій, недостатній пріоритет просоціальних цінностей і внутрішньої мотивації професійної діяльності); *когнітивно-афективній* (недостатні усвідомленість і розуміння змісту й багатовекторності соціальної роботи й процесу становлення особистості; розуміння себе й інших людей; переживання позитивних почуттів до професійної діяльності та становлення власної особистості як фахівця-професіонала у сфері соціальної роботи), *конативно-рефлексивній* (недостатність дієвості і рефлексивності становлення у професійній діяльності, самоорганізації й максимальної реалізації потенціалу у професійній діяльності).

Результати емпіричного дослідження професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення фахівців з соціальної роботи свідчать про значні утруднення у більшій частини досліджуваних, пов'язані з усвідомленням і прийняттям відповідальності за власний вибір щодо професії, зміст роботи у професійній галузі, недостатнім рівнем самостійності у прийнятті рішень тощо. Констатовано, що фахівцям з соціальної роботи найбільш характерні рівні: самовизначення – нижче за середній, проектування (життеконструювання) – нижче за середній, саморегуляції – вище за середній, самоствердження і самовдосконалення у професійній діяльності – середній і нижче за середній, самореалізації фахівця з соціальної роботи як професіонала, досягнення «акме» – низький, рефлексії професійного досвіду та

самотворення смислу подальшого життєвого шляху – середній. У цілому переважній більшості фахівців з соціальної роботи найбільш характерним є рівень становлення особистості нижче за середній. Отримані показники свідчать про недостатність формування і розвитку професійно-особистісних новоутворень у фахівців соціальної роботи.

4. Визначено й обґрунтовано соціально-психологічні умови становлення особистості фахівця з соціальної роботи у процесі його професіоналізації: *організацію спеціального соціально-психологічного навчання*, що сприятиме становленню особистості фахівців; *формування ціннісного ставлення до професії та до себе як фахівця*; *сприяння розумінню й усвідомленню власного становлення до соціальної роботи як місії захисту населення від негативного впливу деструктивних соціальних явищ*; *усвідомлення вимог до індивідуально-психологічних та професійних якостей фахівця як суб'єкта діяльності в складних умовах сьогодення*; *розвиток здатності до самоаналізу* рівня розвитку професійно-важливих якостей фахівців з соціальної роботи, складання й реалізації індивідуальних програм професійної саморозвитку особистості.

5. Обґрунтовано систему соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи на різних стадіях його професіоналізації, що здійснюється у навчальній і практичній професійній діяльності. Розроблено й упроваджено модель такого супроводу, що містить цільовий (мета і завдання), змістовно-операційний (принципи супроводу, професійно-особистісні новоутворення, етапи соціально-психологічного супроводу професіоналізації, критерії та показники становлення, форми і засоби становлення, форми соціально-психологічного супроводу) та результативний (сформованість ціннісно-мотиваційної, когнітивно-афективної і конативно-рефлексивної сфер та професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення, повноцінна реалізація особистісного потенціалу фахівця з соціальної роботи).

6. Апробовано та експериментально доведено ефективність моделі соціально-психологічного супроводу становленню особистості фахівця з соціальної роботи на рівнях базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), первинної (на стадіях професійної адаптації) та вторинної професіоналізації (на стадіях вдосконалення професійної майстерності).

Результати формувального експерименту підтвердили висунуту на початку експерименту гіпотезу і довели, що соціально-психологічний супровід фахівця з соціальної роботи на різних стадіях його професіоналізації сприяє становленню його особистості, формуванню професійно-особистісних новоутворень як фахівця-професіонала у сфері соціальної роботи, і як наслідок – самореалізації у професійній діяльності в складних умовах сьогодення.

Проведене дослідження становлення особистості фахівця з соціальної роботи не вичерпує всіх аспектів проблеми. У *перспективі* є актуальним подальше дослідження в обраному напрямку, що дозволить поглибити існуючі уявлення щодо професійно-особистісних новоутворень і складових становлення особистості фахівців з соціальної роботи, а також розробити й апробувати програму спеціальної підготовки фахівців соціальних служб, які здійснюють соціально-психологічний

супровід фахівців на різних стадіях становлення. Доцільно дослідити психологічну готовність викладачів і практичних психологів закладів вищої освіти до соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівців з соціальної роботи. Становить також інтерес, на наш погляд, поглиблений аналіз специфіки й закономірностей становлення особистості фахівців з соціальної роботи не лише в Україні, але й за її межами.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Одноосібна монографія:

1.1. Балахтар, В. В. (2018). *Психологія особистості фахівця з соціальної роботи*. (Монографія). К. : Талком. 384 с.

2. Розділ у колективній монографії:

2.1. Балахтар, В. В., Пірен, М. І., Мандрик, М. В., Кармалюк, С. П., Сайко, М. М. ... Шманько, О. В. (2016). *Геополітичні аспекти реалізації соціальної політики держави*. (Колективна моногр.). С. 269-309. М. І. Пірен, М. В. Мандрик (Ред.). Чернівці : Технодрук.

3. Посібники та методичні рекомендації (матеріали):

3.1. Балахтар, В. В. (2011). *Психологія і педагогіка вищої школи*. Чернівці : Книги-XXI. 196 с.

3.2. Балахтар, В. В. (2011). *Психологія і педагогіка* (2-е вид, доп.). Чернівці : Книги-XXI. 168 с.

3.3. Балахтар, В. (2011). *Організація і методика тренінгу «Пізнай себе»*. Чернівці : БДФА. 92 с.

3.4. Балахтар, В. В. (2012). *Тестові завдання з психології*. Чернівці : Книги-XXI. 48 с.

3.5. Балахтар, В. (2013). *Педагогіка і психологія вищої школи*. (2-е вид, доповнене). Чернівці : Технодрук. 204 с.

3.6. Балахтар, В. В. (2015). *Методичні рекомендації до виконання курсових робіт з навчальної дисципліни «Інноваційні методики в соціальній роботі»*. Чернівці : ЧНУ. 44 с.

3.7. Балахтар, В. (2015). *Соціально-психологічний тренінг і маніпуляція: навчально-методичний посібник*. Вижниця : Черемош. 432 с.

3.8. Балахтар, В. В. (2017). *Педагогіка і психологія у соціальній роботі*. К. : Талком. 444 с.

3.9. Балахтар, В. В. (2017). *Методичні рекомендації щодо організації та проведення переддипломної професійної та асистентської практик у Чернівецькому національному університеті*. Чернівці. 78 с.

4. Статті в наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України:

4.1. Балахтар, В. (2014). Соціалізація підростаючого покоління як об'єкт впливу державної молодіжної політики. *Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича*. (Педагогіка та психологія). Вип. 700, С. 3-5. Чернівці : Рута.

4.2. Балахтар, В. В. (2016). Соціально-педагогічні засади реалізації державної молодіжної політики в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. (Психологія). Вип. 2 (5), С. 6-8. Київ : Київський університет.

4.3. Балахтар, В. В. (2018). Соціально-психологічні особливості базових переконань фахівців з соціальної роботи у контексті їх професійно-особистісного становлення. *Вісник післядипломної освіти*. Вип. 6(35), С. 9-21. Київ: ДВНЗ «Університет менеджменту освіти».

4.4. Балахтар, В. В. (2018). Соціально-психологічний супровід професіоналізації особистості фахівців з соціальної роботи. *Актуальні проблеми психології*. Т. XIV. Вип. 1, С. 17-26. Київ-Ніжин : Видавництво «ПП Лисенко М.М.».

4.5. Балахтар, В. В. (2018). Особливості професійного становлення особистості фахівця з соціальної роботи залежно від психологічного благополуччя. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. Т. 1. №3(47), С. 17-25. Северодонецьк : Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля.

4.6. Балахтар, В. В. (2018). Професійно-особистісні новоутворення на різних стадіях професійного становлення фахівців з соціальної роботи. *Наука і освіта*. Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. *Психологія*. Вип. 9-10, С. 52-59. Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського.

4.7. Балахтар, В. В. (2016). Маніпулятивний вплив на формування особистості-професіонала в процесі навчання у ВНЗ. *Актуальні проблеми психології*. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. IX. Вип. 9, С. 37-42. К. : Талком.

4.8. Балахтар, В. В. (2018). Соціально-психологічний супровід самовизначення в якості фахівця з соціальної роботи на стадії професійної підготовки. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. №3(47), Т. 3, С. 13-26. Северодонецьк : Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля.

4.9. Балахтар, В. В. (2018). Соціально-психологічні особливості самореалізації як професійно-особистісного новоутворення становлення особистості фахівців з соціальної роботи. *Актуальні проблеми психології*. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. IX. Вип. 11, С. 5-15. Київ-Ніжин.

5. Статті у фахових наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

5.1. Балахтар, В. В. (2018). Вплив інформаційно-комунікаційних технологій на формування професійної компетентності особистості фахівця соціальної роботи. *Information Technologies and Learning Tools*. Vol. 66, № 4, С. 93-104. Відновлено з <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/download/2066/1365>

5.2. Балахтар, В. В. (2018). Соціально-психологічні особливості комунікативної толерантності фахівців з соціальної роботи на різних стадіях професійного становлення. *Організаційна психологія. Економічна психологія: науковий журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та*

УАОППП, Вип. 3(14). С. Д. Максименко, Л. М. Карамушка (Ред.). С. 7-14. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

5.3. Балахтар, В. В. (2018). Гендерно-вікові та організаційно-професійні чинники креативного потенціалу фахівців соціальної роботи. *World Science*. №8(36), Vol.3, pp. 50-56. RSGlobalSp. zO.O.

5.4. Балахтар, В. В. (2018). Креативний потенціал як показник професійного становлення фахівців з соціальної роботи. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 4, С. 167-171. Херсон : Гельветика.

5.5. Балахтар, В. В. (2018). Емпіричне вивчення сформованості іміджу особистості фахівця із соціальної роботи на різних стадіях професійного становлення. *Проблеми сучасної психології*, Вип. 42. С. Д. Максименко, Л. А. Онуфрієва (Ред.). С. 9-30. Кам'янець-Подільський : Аксіома.

5.6. Балахтар, В. В. (2018). Цінність особистісно-професійної самореалізації фахівця як одного з компонентів професійного становлення у сфері соціальної роботи. *Організаційна психологія. Економічна психологія: науковий журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та УАОППП*, Вип. 4 (15). С. Д. Максименко, Л. М. Карамушка (Ред.). С. 7-13. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

5.7. Балахтар, В. В. (2018). Рефлексія як чинник професійно-особистісного становлення фахівців у сфері соціальної роботи. *Психологічний часопис*. № 8, Вип. 18. С. Д. Максименко (Ред.). С. 9-23. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

5.8. Балахтар, В. В. (2018). Особистісно-професійні характеристики фахівців з соціальної роботи на різних стадіях професійного становлення. *Теорія і практика сучасної психології*. Вип. 5, С. 51-55. Запоріжжя: Класичний приватний університет.

5.9. Балахтар, В. В. (2018). Психологічні особливості мотивації професійного становлення фахівців із соціальної роботи. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Психологічні науки. Вип. 5, С. 147-154. Херсон : Гельветика.

5.10. Балахтар, В. В. (2018). Соціально-психологічний супровід становлення особистості фахівця з соціальної роботи у практичній професійній діяльності. *Психологічний часопис*. № 9, Вип. 19. С. Д. Максименко (Ред.). С. 9-24. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

5.11. Балахтар, В. В. (2018). Соціально-психологічний супровід становлення особистості фахівця з соціальної роботи на стадії саморегуляції у професійній діяльності. *Теорія і практика сучасної психології*. Вип. 6, С. 66-70. Запоріжжя : Класичний приватний університет.

5.12. Балахтар, В. В. (2018). Методика дослідження становлення особистості фахівця з соціальної роботи. *Психологічний часопис*. № 10, Вип. 20. С. Д. Максименко (Ред.). С. 171-184. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

5.13. Балахтар, В. В. (2018). Особливості самоставлення особистості фахівців з соціальної роботи. *Правничий вісник Університету «Крок»* : Збірник наукових

праць. Вип. № 31. С. 160-167. Київ : Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК».

6. Статті в інших наукових виданнях та матеріалах науково-практичних конференцій:

6.1. Балахтар, В. (2012) Проблеми адаптації студентів першокурсників до навчання у ВНЗ. *Проблеми компетентнісного підходу у підготовці майбутніх вчителів: тенденції та перспективи*. С. 57-62. Кривий Ріг.

6.2. Балахтар, В. (2013). Соціальний працівник як суб'єкт здійснення державної молодіжної політики. *Актуальні проблеми підготовки сучасного вчителя*. С. 314-318. Умань.

6.3. Балахтар, В. (2014). Комунікативна компетентність соціального працівника. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. (Педагогіка). С. 120-124. Луцьк.

6.4. Балахтар, В. (2014). *Соціальна робота як професійна діяльність*. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції «Інноваційна діяльність та дослідно-експериментальна робота в сучасній освіті»: науково-методичний журнал «Освітній простір. Глобальні, регіональні та інформаційні аспекти». №18, С. 106-109. Чернівці : Наші книги.

6.5. Балахтар, В. (2015). Формування професіоналізму у майбутніх фахівців соціальної роботи. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. (Соціологічні науки). Вип. 1, С. 113-116. Херсон : Гельветика.

6.6. Балахтар, В. В. (2017). Кризові стани у процесі професійного становлення фахівця з соціальної роботи. *Витоки педагогічної майстерності*. (Педагогічні науки). Вип. 19, С. 22-27. Полтава : Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка.

6.7. Балахтар, В. (2018). Peculiarities of forming of leadership positions of social worker. *«Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології»*, Вип. 1(75), С. 11-22. Суми.

6.8. Балахтар, В. В. (2018). *Основні теоретико-методологічні підходи до проблеми становлення особистості роботи*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Соціальна робота і проблеми міграційних процесів у глобалізованому світі». С. 18-23. Чернівці : Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича.

6.9. Балахтар, В. В. (2018) Соціально-психологічна специфіка професійної діяльності фахівця з соціальної роботи. *Advances of science: Proceedings of articles the international scientific conference*. L. N. Katjuhin, I. A. Salov, I. S. Danilova, N. S. Burina (Eds.). pp. 730-740. Czech Republic, Karlovy Vary: Skleněný Můstek – Ukraine, Kyiv: MCNIP.

6.10. Балахтар, В. В. (2018). *Модель становлення особистості майбутнього фахівця з соціальної роботи*. Perspectives of science and education: The 3rd International youth conference. pp. 303-314. SLOVO/WORD, New York : USA.

6.11. Балахтар, В. В. (2018). Соціально-психологічний супровід професіоналізації фахівця з соціальної роботи у процесі професійної підготовки. *Вісник Національного авіаційного університету*. (Педагогіка. Психологія). Вип. 13, С. 104-111. Київ.

6.12. Балахтар, В. В. (2018). Самооцінка як чинник емпатії фахівців соціальної роботи. *Молодий учений*, №8(60), С. 42-47.

6.13. Балахтар, В. В. (2018). *Особливості професійного становлення особистості фахівця у сфері соціальної роботи*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (Пріоритетні наукові напрямки педагогіки і психології: від теорії до практики»). С. 61-64. Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень».

6.14. Балахтар, В. В. (2018). Самоефективність як індикатор становлення особистості фахівця з соціальної роботи як професіонала. *Молодий учений*, №9(61), С. 165-170.

6.15. Balakhtar, Valentine. (2013). *Effect of state youth policy in the social formation of youth*. European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches, proceedings of the 3rd International scientific conference. (Papers of the 1st International Scientific Conference). Vol. 1, pp. 46-47. Stuttgart, Germany.

6.16. Balakhtar, Valentina. (2014). Socialization of the younger generation like an object of the influence of the state youth policy. *Studia Humanitatis*. (Гуманитарные дисциплины), № 3. Відновлено з <http://st-hum.ru/sites/st-hum.ru/files/pdf/balakhtar.pdf>

6.17. Balakhtar, Valentyna. (2018). The impact of adaptation mechanisms on the process of formation the specialist's identity of social work in educational establishments. *Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference Social and Economic Aspects of Education in Modern Society*. Vol. 3, pp. 54-57. RS Global Sp. z O.O. Warsaw, Poland.

Крім того, основні положення дисертації викладено у **23 опублікованих тезах виступів на конференціях**.

АНОТАЦІЇ

Балахтар В. В. Психологія становлення особистості фахівця з соціальної роботи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Київ, 2019.

Дисертацію присвячено вивченню соціально-психологічних особливостей становлення особистості фахівців з соціальної роботи як ключових суб'єктів реалізації соціальної політики держави. Теоретично обґрунтовано й експериментально досліджено сутність, соціально-психологічні особливості, показники та умови становлення особистості фахівця з соціальної роботи. Виокремлено основні теоретико-методологічні підходи до становлення особистості фахівця та його стадії. Розроблено концептуальну модель становлення особистості фахівця з соціальної роботи з урахуванням соціально-психологічної специфіки його професійної діяльності.

Подано результати емпіричного дослідження основних тенденцій становлення особистості фахівців з соціальної роботи, рівні та чинники сформованості професійно-особистісних новоутворень на різних стадіях становлення особистості.

Визначено соціально-психологічні умови становлення особистості фахівця з соціальної роботи у процесі його професіоналізації. Обґрунтовано систему соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи на різних стадіях його професіоналізації. Апробовано та експериментально доведено ефективність авторської моделі соціально-психологічного супроводу становлення особистості фахівця з соціальної роботи на рівнях базової професійної підготовки (здобуття вищої освіти), первинної (на стадіях професійної адаптації) та вторинної професіоналізації (на стадії вдосконалення професійної майстерності і передачі досвіду).

Ключові слова: особистість; фахівець; соціальна робота; професійна діяльність; становлення особистості; ціннісне ставлення й позитивні почуття до становлення особистості фахівця; дієвість і рефлексивність становлення; професійно-особистісні новоутворення; професіоналізація; соціально-психологічний супровід.

Балахтар В. В. Психология становления личности специалиста по социальной работе. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология; психология социальной работы. – Институт психологии имени Г. С. Костюка НАПН Украины. – Киев, 2019.

Диссертация посвящена изучению социально-психологических особенностей становления личности специалистов по социальной работе как ключевых субъектов реализации социальной политики государства. Теоретически обоснована и экспериментально исследована сущность, социально-психологические особенности, показатели, составляющие и условия становления личности специалиста по социальной работе. Выделены основные теоретико-методологические подходы к становлению личности специалиста, определены его стадии.

Разработана концептуальная модель становления личности специалиста по социальной работе с учетом социально-психологической специфики его профессиональной деятельности. Показана целесообразность изучения становления личности специалиста по социальной работе в ценностно-мотивационной, когнитивно-аффективной и конативно-рефлексивной сферах в соответствии с критериями: ценностное отношение к становлению личности специалиста по социальной работе; понимание и осознание процесса становления и переживания положительных эмоций к становлению личности специалиста; действенность и рефлексивность становления.

Выделены профессионально-личностные новообразования на разных стадиях становления: самоопределение в качестве специалиста на стадии профессиональной подготовки; проектирование профессионального пути на стадии профессиональной адаптации; саморегуляция в профессиональной деятельности – на стадии формирования профессиональной компетентности; самоутверждение и самосовершенствование в профессиональной деятельности на стадии формирования профессионального мастерства; самореализация специалиста как профессионала, достижение «акме» на стадии совершенствования профессионального мастерства и передачи опыта; рефлексия профессионального опыта и самосозидание смысла дальнейшего жизненного пути на послетрудовой стадии.

Представлены результаты эмпирического исследования основных тенденций становления личности специалистов по социальной работе, уровни и факторы сформированности профессионально-личностных новообразований на разных стадиях становления их личности.

Определены социально-психологические условия становления личности специалиста по социальной работе в процессе его профессионализации. Апробирована и экспериментально доказана эффективность авторской модели социально-психологического сопровождения становления личности специалиста по социальной работе на уровнях базовой профессиональной подготовки (получение высшего образования), первичной (стадии профессиональной адаптации) и вторичной профессионализации (на стадии совершенствования профессионального мастерства и передачи опыта).

Ключевые слова: личность; специалист; социальная работа; профессиональная деятельность; становления личности; ценностное отношение и положительные чувства к становлению личности специалиста; действенность и рефлексивность становления; профессионально-личностные новообразования профессионализация; социально-психологическое сопровождение.

Balakhtar V. V. Psychology of the formation of the Social Work specialist's personality. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Psychological Sciences in specialty 19.00.05 – Social Psychology; Psychology of Social Work. – G.S. Kostiuk Institute of Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the study of socio-psychological peculiarities of the formation of the Social Work specialist's personality as the key subjects in the implementation of the social policy of the state. The essence, socio-psychological peculiarities, indicators, components and conditions of the formation of the Social Work specialist's personality have been theoretically substantiated and experimentally investigated. The main theoretical and methodological approaches to the formation of the specialist's personality are distinguished, its essence and stages are determined. The conceptual model of the formation of the Social Work specialist's personality is developed, taking into account the socio-psychological specificity of his/her professional activities.

The results of the empirical research of the main tendencies of the formation of the Social Work specialist's personality, the levels and factors of the formation of professional-personality neoplasms at the different stages of personality formation are presented.

The socio-psychological conditions of the formation of the Social Work specialist's personality in the process of his/her professionalization are determined. The system of the socio-psychological support of the formation of the Social Work specialist's personality at various stages of his/her professionalization is substantiated. The effectiveness of the author's model of the socio-psychological support of the formation of the Social Work specialist's personality at the levels of basic vocational training (getting higher education), primary (at the stages of professional adaptation) and secondary professionalization (at the

stage of improving the professional skills and experience transferring) has been tested and experimentally proved.

Keywords: personality; specialist; Social Work; professional activity; personality formation; value attitude and positive feelings before the formation of the specialist's personality; effectiveness and reflexivity of formation; professional personality neoplasms; professionalization; socio-psychological support.

Підписано до друку 14.05.2019 р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Тираж 100. Зам. 50.

«Видавництво “Науковий світ”»[®]
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Казимира Малевича (Боженка), 23, оф. 414.
200-87-15, 050-525-88-77
E-mail: nsvit23@ukr.net
Сайт: nsvit.cc.ua